

zuse

Hendrick Vrooms Helsingørbilleder
Seks generationer af toldere i Helsingør
Stempelafgiften 1657-1660
Anmeldelse

Zise - Told- og Skattehistorisk Tidsskrift er medlemsblad
for Told- og Skattehistorisk Selskab, stiftet den 24. oktober 1977.

Bestyrelsens medlemmer er:

Direktør for SKAT Jesper Rønnow Simonsen (formand), København.

Forlagschef, mag. art. Henrik Fode (næstformand), Aarhus.

Specialkonsulent Gunnar Jakobsen (sekretær), Birkerød.

Museumsinspektør Hans Munk Pedersen (redaktør), Frederikshavn.

Underdirektør Søren Vigilius Christensen, Aarhus.

Underdirektør Ole Kjær, Chefkonsulent Anders Bech Christensen,

Museumsleder Tora Ribers, og Fuldmægtig Britt Nielsen.

Medlemsskab af Told- og Skattehistorisk Selskab tegnes ved henvendelse til
Told- og Skattehistorisk Selskab, Østbanegade 123, 2100 København Ø,
telefon 72 38 97 87 eller på www.zise.dk.

Kontingentet andrager 60 kr. om året for enkeltmedlemmer,
500 kr. for institutioner og firmaer.

Biblioteker kan tegne abonnement for 60 kr.

Zise udkommer tre gange årligt, og hvert hefte indeholder ca. 40 sider.

Bidrag til Zise bedes sendt til redaktøren,
Hans Munk Pedersen [hmu@kystmuseet.dk]
eller til sekretæren, Gunnar Jakobsen [gj.ccta@post.tele.dk]
Lyngholmen 5, 3460 Birkerød

www.zise.dk
ISSN 001 05-8355 - Tryk: Merco Print

*Udsnit af Braun & Hogenbergs prospekt af Helsingør i Civitates Orbis Terrarum (1572-1617).
Prospektet relaterer sig til to af artiklerne i dette nummer af Zise: David Burmeister Kaarings artikel om
Hendrick Vrooms Helsingørbilleder og Mogens Jensens artikel om seks generationer af toldere i Helsingør.*

Indledning

af Hans Munk Pedersen

Helsingør er omdrejningspunktet for to af artiklerne i dette nr. af Zise. I den ene artikel kaster David Burmeister Kaaring lys over Hendrick Cornelisz Vrooms to prospekter af Helsingør fra begyndelsen af 1600-tallet, hvoraf det ene befinder sig på Bymuseet i Helsingør. At en nederlandsk marinemaler af Vrooms format ikke mindre end to gange afbilder Øresundsbyen viser, hvor central betydning den havde for europæisk søfart. Forfatteren gør rede for forarbejderne til malerierne og fortolker det færdige resultat bl.a. ud fra andre prospekter af Helsingør fra samme periode.

I en artikel af Mogens Jensen berettes der om seks generationer af toldere i Helsingør. Tolderne hørte samtidig til Mogens Jensens egne aner, og gennem de oplysninger, han har samlet om dem, kastes der strejflys ind over den fascinerende historie om administrationen af Øresundstolden.

At sidde centralt i denne administration krævede gode forbindelser op til de allerøverste lag i det danske kongerige, og det gav stor anseelse og gode indtægtsmuligheder. Men det kunne også være en risikabel affære at være forvalter af toldindtægterne fra Øresund. Et medlem af slægten undgik med nød og næppe at få en dødsdom effektueret.

I den tredje artikel ses der på en anden af den danske stats indtægtskilder. De fleste danskere har stiftet bekendtskab med stempelafgiften i forbindelse med en myndighedsberigtigelse af visse dokumenter. Den blev endeligt afskaffet i 2012, men hvornår blev den indstiftet og hvorfor? Få svarene i Claus Rafners artikel om stempelafgiftens indførelse i perioden 1657-60.

Vi slutter af med Henrik Fodes anmeldelse af Johan Benders kæmpeværk om arkitekt Hack Kampmann.

Hendrick Vrooms Helsingørbilleder

af David Burmeister Kaaring

Marinemaleren Hendrick Cornelisz Vroom (ca. 1562-1640) blev født i Haarlem. Han var således omtrent seks år gammel, da Firsårskrigen brød ud i 1568 og de nordlige nederlandske provinser indledte kampen for uafhængighed fra de Habsburgske Nederlande. Som tolvårig gennemlevede han spaniernes belejring af Haarlem, der efter syv måneder sluttede med byens overgivelse den 13. juli 1573. Men han oplevede også Haarlems opblomstring i de efterfølgende år, der ikke mindst takket være sydnederlandske immigranter voksede til den unge Nederlandske Republiks næststørste by og ubestridte kunstneriske centrum. Vroom indtog selv en hovedrolle heri, og han regnes i dag for grundlæggeren af det nordnederlandiske marinemaleri.

Hendrick Vrooms liv indtil 1604 er vel-

kendt fra den dramatiske biografi, hans ven, Karel van Mander, inkluderede i traktaten *Het Schilder-Boeck*, og som delvis må være baseret på Vrooms egne oplysninger.¹ Heri kan man blandt andet læse, at Vroom under sine årelange udlandsophold i Sydeuropa både undgik at styrte ned ad en bjergskrænt i Savoyen, fordi hans bukser var frosset fast til en klippe, og hvordan han led skibbrud på klippeøen Berlengas ud for Portugals kyst. Desuden giver van Mander en forklaring på, hvorfor Vroom endte med at specialisere sig i søstykker, og som vi skal se, spiller Øresund hovedrollen. *Het Schilder-Boeck* udkom, da Vroom var i fyrrerne. Derfor omfatter den ikke hans senere karriere i Haarlem, hvor han grundlagde byens stærke tradition for søstykker og også leverede et vigtigt bidrag til det neder-

Hendrick Vroom: *Prospekt af Helsingør*. Anslået datering 1624. (Helsingør Kommunes Museer).

landske byprospekt. Alligevel var biografien ikke uden indflydelse, fordi den i kraft af sin udbredelse har bidraget til at forme den offentlige forståelse af Vrooms kunstneriske virke.

Billeder af Helsingør

Hendrick Vroom har efterladt sig to prospekter af Helsingør. Det ene ejes af Helsingør Kommunes Museer (Bymuseet) og viser købstaden set fra syd mellem en smule af det bakkede opland og Øresund med fæstningen Kärnan tronnende over Helsingborg på Skånes kyst. I billedets centrum troner Kronborg, og neden for slottet saluterer en dansk orlogsmand tre nederlandske skibe med strøgne sejl, mens en skude læsset til randen med kvæg sejler nært forbi, lykkeligt helt uanfægtet af postyret. Maleriet er typisk for Vroom i kraft af bådspor-trætterne og den anekdotiske skildring af livet ombord på skibene, men billedet er betydeligt løsere udført end man ville forvente, og hverken sømændene eller hele kystlinjen, som henligger i en dis, afspejler Vrooms normale præcision. Alligevel må det tilskrives ham, eller i det mindste hans værksted, for det er signeret på

den vanlige plads, fløjstens nederlandske flag. Her ses en beskadiget, men tilsyneladende autentisk signatur, ”VROOM 16(.)4”. Vi kan nok alligevel gætte os til det manglende ciffer, for på maleriet ses både Skt. Olais nye spir, som først blev rejst i tiden efter 31. oktober 1614,² og en del af den bymur, der først blev iværksat 1618,³ så maleriet kan knap være udført før da. Dette afspejles også af Vrooms andet maleri af Helsingør i Gemäldegalerie, Berlin, der er dateret 1619, og da flere enkeltdele af Bymuseets maleri er beslægtede med andre værker fra årene omkring 1620, har dateringen på Bymuseets maleri formentlig været 1624.⁴

Man kan danne sig et godt indtryk af Vrooms arbejde frem mod det færdige maleri og af intentionen med billedet, igennem en bevaret skitse, som ejes af Fitzwilliam Museum i Cambridge.⁵ Tegningen er ret unik i Vrooms værk, men der kan næppe være tvivl om tilskrivningen, eftersom den er så nært knyttet til Helsingørmaleriet og eftersom annotationerne synes at være udført i kunstnerens håndskrift. Tegningen er udført på blåt papir med pen og to forskellige slags blæk. I første omgang er Helsingørs profil skitseret med brunt blæk, og man lægger mærke til, at Kronborgs sydøstlige

Braun & Hogenbergs prospekt af Helsingør i *Civitates Orbis Terrarum* (1572-1617).

hjørne blev misforstået og tegnet ud i et. Da Vroom indså dette, korrigerede han østfacaden og justerede samtidig place-ringen af tårnet. Disse rettelser afslører, at der er tale om et naturstudie, og derfor må Vroom have tegnet skitsen under en ellers udokumenteret rejse gennem Øresund ca. 1618-19, nemlig efter arbejdet på strandmuren blev iværksat, men forud for Berlinmaleriet.

Efterfølgende arbejdede han videre på skitsen og tilføjede skibe i forgrunden med mørkere blæk. Allerede her udkry-stalliseredes den idé, der bærer det færdige billedes handling: et skib neden for Kronborg sejler diagonalt mod beskue-eren, mens det saluterer to skibe med strøgne sejl i billedets venstre side. Inden det var færdigt, nåede kompositionen dog at forandre sig. Dels udviklede han skibene og føjede detaljer og figurer til, formentlig ved at lade sig inspirere af nogle tegninger, han havde liggende, for den danske orlogsmand kendes i varia-tion fra andre malerier.⁶ Dels er kom-positionen udvidet med udgangspunkt i Braun & Hogenbergs prospekt af Hel-singør fra deres verdensberømte atlas, *Civitates Orbis Terrarum* (1572-1617).⁷ Vroom valgte imidlertid at erstatte stik-kets skildring af Kullen med et prospekt

af Helsingborg, hvor fæstningen Kärnan troner over den skånske side af det smalle stræde. Resultatet blev, at den indledende skitse af Helsingørs profil udvikledes til et panoramisk vue over indsejlingen til Øresund, hvor Kronborg bogstavelig talt er i centrum.

Det er påfaldende, at selv om Vroom altså kendte Helsingør og nedfældede byens udseende i mindst en skitse, så afvi-ger Berlinmaleriet af *Helsingør set fra nord* på flere punkter fra de faktiske forhold ved indsejlingen til Øresund. I maleriet ser vi Helsingør og Kronborg fra nord, med Sundet og Helsingborg tronende på Skånes kyst i billedets venstre side. Ligesom i Bymuseets maleri har Vroom rettet fokus på bådene, hvor det myldrer med liv, mens Helsingør er stort set men-esketom. Alligevel er det værd at kaste et ekstra blik på landjorden. Derved står det nemlig klart, at ikke alene er Kronborgs nordside vist som en spejlvendt udgave af sydfacaden, det samme er tilsyneladen-de tilfældet med Skt. Olai, der mangler nordsidens sakristi. Måske viser denne derfor også sydsiden, men da kirken er fremstillet som et langhus og ikke en tre-skibet basilika, er det et åbent spørgsmål, om Vroom har kunnet støtte sig til andet end afbildningen i Braun & Hogenberg

Hendrick Vroom: Skitse til prospekt af Helsingør. Anslået datering 1618 eller 1619. Fitzwilliam Museum i Cambridge.

Hans Knieper: Forstudie til *Civitates Orbis Terrarum*. U.å.

og Fitzwilliamtegningen, hvor sideskibene er skjult bag hustagene. Endelig afslører Kärnans og Skt. Maria Kyrkas indbyrdes placering, at Helsingborg er skildret fra en sydvestlig position. Hvorfor har Vroom valgt at se bort fra selv de stedlige forhold, han må have været bekendt med?

En tilbøjelighed til at kortlægge

I sit banebrydende studie *The Art of Describing* (1983) argumenterede Svetlana Alpers for, at det tidlig-moderne Nederlandene blandt andet var karakteriseret ved en tilbøjelighed til at forstå og beskrive verden visuelt, en 'mapping impulse'. Denne var funderet på en næsten naturvidenskabelig tiltro til synets objektivitet og til de typer af viden om den fysiske verden, som kan kommunikeres ved hjælp af det.⁸ Hermed pegede Alpers på, at der var meget nære forbindelser mellem datidens kunst og kartografi, idet det ikke alene var kartografien, som gjorde brug af billedkunsten som støtteredskab, men i lige så høj grad 1600-tallets landskabskunst, som gjorde brug af kartografien og dens billedforståelse.

Dette gør sig afgjort også gældende for Vrooms byprospekter. At han gjorde

brug af kartografisk materiale fra Braun & Hogenberg til det ene Helsingørsmaleri er betegnende for hans arbejdspraksis, også når malerierne forestiller nederlandske byer.⁹ Hvor integreret dette materiale var i Vrooms forståelse af sit motiv, afsløres imidlertid ikke så meget af de formale lån fra Helsingørsticket, men snarere af, at han allerede i sit møde med den sjællandske natur anlagde et blik på den, der var formet af kartografiens konventioner. Således placerede han sig på næsten samme sted som Hans Knieper havde stået nogle årtier tidligere, da han tegnede forstudiet til *Civitates Orbis Terrarum* prospekt, og ligesom i de fleste af atlassets talrige byprospekter betragtede Vroom Helsingør tværs over et vand, og tegnede byen som placeret frontalt og omtrent på horisontlinjen.

Renæssancen forstod det som geografiens overordnede formål at levere en samlende beskrivelse af verden. Hurtigt blev den mest anvendte visualiseringsform landkort baseret på et matematisk koordinatsystem, men det var i denne periode almindeligt at tilføje perspektivisk skildrede detaljer og ligefrem horisontlinjer til de i udgangspunktet todimensionelle kort. Foruden disse egentlige landkort reintroducerede 1500-tallets geografer også en visualiseringsform, man havde

Hendrick Vroom: Helsingør set fra nord. U.å. Gemäldegalerie, Berlin.

lært at kende fra ikke mindst Strabos og Ptolomeus' skrifter, nemlig *chorografien* (dvs. 'stedsbeskrivelsen').¹⁰ Hvor geografin beskæftigede sig med helheden, var chorografiens funktion at anskueliggøre de vigtige detaljer, hvilket ved 1500-tallets slutning blev opfattet som omtrent ensbetydende med perspektivisk skildrede prospekter af byerne.¹¹ Disse prospekter tjente til at supplere geografiens mere overordnede kortlægning med konkret information om de vigtigste lokaliteter og derved fuldende den geografiske verdensbeskrivelse.¹² Det gælder også *Civitates Orbis Terrarum*, der af Braun & Hogenberg var konciperet netop som et supplement til Abraham Ortelius atlas, *Theatrum Orbis Terrarum* (1570), hvorfra både titlen og den topografiske opbygning var hentet.¹³

De chorografiske billeder tog således del i atlassets grundlæggende ambition om at formidle viden om verden til beskueren igennem billederne og de

tekster, som var trykt på deres bagsider. Georg Braun udtrykte dette synspunkt i sin indledning til *Civitates*' tredje bind, hvor han argumenterede for, at prospekterne var både fornøjelige at beskue og gav læseren en mulighed for at tilegne sig en viden, han næppe kunne have fået på selve rejsen.¹⁴ Braun antyder derved, at billedernes primære funktion ikke så meget var den topografiske akkurateesse, men at levere relevant information om enkeltsteder, der kan supplere den overordnede geografiske verdensbeskrivelse. Dette er evident i byprospekterne, hvor den almindelige bebyggelse er reduceret til stereotype huse, mens fokus er rettet mod genkendeligheden af byernes grundlæggende struktur og landemærker. Derfor er fokus lagt på de vigtigste veje og pladser, og ikke mindst på betydningsfulde bygninger som kirker og slotte, der derfor ikke nødvendigvis blev afbildet korrekt, men snarere 'karakteristisk' og genkendeligt.

Chorografien som forståelseshorisont

Tanja Michalsky har i sit studie af forholdet mellem geografi og billedkunst i 1500- og 1600-tallets Nederlandene peget på, at periodens opfattelse af den geografiske videnskab adskiller sig fra vores moderne forståelse.¹⁵ Hvor geografi nu opfattes som videnskaben om menneskets omgivelser og vekselvirkningen mellem menneske og omgivelser, forstod den tidlige modernitet den som en fundamentalt set historisk videnskab, der tog udgangspunkt i det lokale og organiserede verdensbeskrivelsen ud fra menneskehedens historie. Med Abraham Ortelius' ord var geografien "historiens øjne", mens Georg Braun karakteriserede netop menneskets historie som grundlaget for *Civitates*.¹⁷ Inden for denne forståelse af den geografiske videnskab opsummerer Michalsky formålet med det chorografiske prospekt som værende at anskueliggøre stedets plads i historien i form af de sociale, politiske og personlige betydninger, der knyttede sig til det.¹⁸ Hermed peger hun på tre forskellige betydningslag inden for den chorografiske tradition, som også kan bidrage til at forstå, hvorfor Vroom afveg fra de faktiske forhold ved Helsingør i sine malerier.

Det er naturligvis umuligt at sige præcist, hvad malerierne betød for deres første ejere, uden som minimum at kende deres identitet. Kunsthistorikeren Walter Liedtke er imidlertid helt på linje med Michalsky, når han sammenligner de nederlandske byprospekter med tidens mange stadsbeskrivelser og ser malerierne som fremstillinger af et lokalsamfunds karakter.¹⁹ Han mener endvidere, at billederne i de fleste tilfælde må være købt

af købmænd, som havde al grund til at se en forbindelse mellem deres personlige velstand og det pågældende sted. Uanset om dette nu også var tilfældet med de to Helsingørmalerier, må byen under alle omstændigheder have været et prægnant motiv for de mange nederlændere, der havde tilknytning til Østersøhandlen.

Som bekendt skulle alle skibe, der sejlede gennem Øresund, gøre holdt i Helsingør. Derfor var byen ideelt egnet til at tjene som informationscentral for de nederlandske købmandsfirmaer, der kunne kommunikere med skibene, uden at forsinke dem.²⁰ Mange af firmaerne fandt det blandt andet derfor fordelagtigt at etablere sig i byen, som i det hele taget husede mange nederlændere.²¹ Vroom betoner da også den massive nederlandske tilstedeværelse i Bymuseets maleri, både i kraft af de tre handelsskibe, der ligger for anker i bugten og i selve bybilledet. Det gælder selvfølgelig først og fremmest for Kronborg, som blev opført i nederlandsk renæssancestil, men også ved at lade en solstråle bryde gennem skyerne og pege mod ikke selve Kronborg, men den ny bydel ved foden af slottet, som kaldtes "lille Amsterdam", fordi mange nederlændere bosatte sig her og opførte huse i hjemlig renæssancestil.²²

Handlens moder

Vroom har sat fokus på Helsingørs økonomiske betydning som handelscentrum og sundtoldby. I begge malerier er der en livlig aktivitet på Sundet, og i Berlinmaleriet har nederlænderne ligefrem fået følge af et engelsk skib. Dette må opfattes som en henvisning til dels at englænderne var blandt nederlændernes største

konkurrenter, dels til den rolle, Kronborg spillede i Østersøhandlen. Netop byens funktion som sundtoldby og handelscentrum er også det centrale i den stadsbeskrivelse, der akkompagnerede Braun & Hogenbergs ovennævnte prospekt fra 1598.²³ Her fortælles det blandt andet, at alle skibe som passerer strædet ud for det "uindtagelige" Kronborg skal stryge sejlene og betale den påkrævede told til de kongelige toldere. Og det er måske netop dette, som udspiller sig i Vrooms prospekter. I Berlinmaleriet ser besætningen på den store nederlandske fløjte i billedets venstre side ud til at have travlt med at forberede den påkrævede strygning af sejlene forud for passagen af Kronborg, mens de nederlandske skibe er anløbet Helsingør i Bymuseets maleri, og nu modtages af det danske vagtskib.

Handlingen er fremstillet anekdotisk, men trækker ikke desto mindre spor til en højaktuel politisk diskussion i samtiden om nederlændernes betaling af sundtold. Handlen med bl.a. sild, tømmer og korn på østersøhavnene, kaldet 'moderhandlen', var i nederlandsk selvforståelse hjørnестenen i landets økonomi.²⁴ Det var derfor af højeste betydning at sikre den gunstige kår. Handlen led imidlertid under først Kalmarkrigens udbrud 1611, idet Christian 4 både forbød nederlænderne at sejle til Sverige og Finland, og som for at føje spot til skade også indførte forhøjelser af sundtolden, der skulle finansiere krigen.²⁵ Situationen forbedredes ikke af den klare danske sejr 1613, som blot gjorde det klart, at nederlænderne ikke længere kunne forvente, at svenskerne holdt de danske ambitioner om Østersøherredømme i ave. Endvidere viste det sig hurtigt, at Christian 4 ikke havde til sinds at lempe told-

forhøjelserne. I sidste ende formåede Den Nederlandske Republik dog at genskabe magtbalancen i Østersøen og få nedsat toldsatserne ved at etablere alliancer med bl.a. Lübeck (1613) og Sverige (1614), om i fællesskab at forsvare den fri handel i Østersøen og Nordsøen.²⁶

Når Vroom i Berlinmaleriet vender Kanontårnet mod nord, skildrer han dermed det "uindtagelige" Kronborg fra sin mest karakteristiske side, og betoner derved den danske kontrol over indsejlingen og derved Helsingørs status af sundtoldby. Men det kan måske også henvise til de danske ambitioner om et Østersøherredømme, der ikke blot gik imod nederlændernes argument om frihed på havene,²⁷ men også oplevedes som potentielt skadelig for moderhandlen.

Personlige betydninger

Som nævnt ovenfor kunne chorografiske prospekter også bringe personlige betydninger i spil. Denne vinkel er særlig interessant i forhold til Helsingørmalerierne, da motivet måske hentyder til en nøglebegivenhed i Vrooms liv, som samtidens kunstelskere kan have kendt fra Karel van Manders fornævnte levnedsbeskrivelse. Van Mander fortæller, at Vrooms hjemrejse fra det andet ophold i Sydeuropa ikke gik helt efter planen. Efter at have fundet et skib at rejse hjem med fra Setúbal i Portugal, fik Vroom bange anelser – måske på grund af oplevelserne under skibbruddet på Berlingas – og bad kort efter afrejsen om at blive sat i land igen. Efterfølgende fik skibet faktisk problemer ud for Nordhollands kyst og måtte derfor sejle videre uden at gøre holdt, og det sank efterfølgende i Øresund. Hjemme i Haarlem modtog man beretningen

om, at Vroom havde bordet skibet i Setúbal, og man troede derfor længe, at han var druknet i skibbruddet. Rygtet nåede også frem til Vroom selv, som havde taget ophold i et kloster, og han besluttede sig for at male en fremstilling af skibbruddet i Øresund. Resultatet var meget vellykket og hurtigt efter fik Vroom flere bestillinger på søstykker. Denne interesse fortsatte, da Vroom vendte hjem til Haarlem, hvor de stedlige malere opfordrede ”ham til, hurtigst muligt at lave billeder med skibe”.

Selvom beretningen formentlig er konstrueret over Vrooms egne oplysninger, er den i Van Manders hænder først og fremmest en poetisk konstruktion, der har til formål at forklare, hvorfor Vroom som den første nederlænding specialiserede sig i skibsfremstillinger.²⁸ I denne sammenhæng er det imidlertid vigtigere, at historien blev kanoniseret og vandt offentlig udbredelse mere end et årti før, Vroom malede de to billeder af Helsingør. Vi kan derfor tillade os at antage, at personer, der har kendt Van Manders biografi, kan have opfattet malerierne som pegende mod legenden om kunstnerens død i Øresund, og derved implicit mod selve fødslen af det nordnederlandske marinemaleri.

Afrunding

Den nederlandske malerkunst fra 1600-tallet tog et meget konkret udgangspunkt i sine omgivelser. Alligevel var der ikke tale om, at den stræbte efter blot at gengive den synlige virkelighed, snarere stræbte kunstnerne efter at nå ind til kernen, det essentielle, ved at udforske det enkeltes særegenhed. Derfor er kunsthistorien i stigende grad gået bort fra at

tale om den nederlandske realisme eller naturalisme, som i bedste fald er anakronistiske termer. I stedet karakteriseres den nævnte kunstneriske ambition med 1600-tallets egen term *schilderachtig*, dvs. malerisk eller egnet for et maleri, hvilket udtrykte netop en ambition om at formidle det karakteristiske ved den synlige virkelighed snarere end dens reelle udseende. Vi har set, at Hendrick Vrooms Helsingørbilleder på tilsvarende måde justerer de faktiske forhold, men gør dette for at skabe en kunstnerisk interessant billedfortælling, der samtidig indfanger og på retvisende måde *karakteriserer* Helsingør som historisk betydningsfuldt sted. For så vidt ligger også spejlvendingen af Kronborg altså inden for de rammer, den tidlige moderne geografi og kunstteori udstak for sandfærdighed i afbildningen.

Noter

¹ Karel van Mander, *Het Schilder-Boeck*, Haarlem 1604, fol. 287r-288v. Biografien er publiceret på engelsk af Margarita Russell, *Visions of the Sea. Hendrick C. Vroom and the Origins of Dutch Marine Painting*, Leiden 1983, 92-93.

² *Danmarks Kirker, II, Frederiksborg Amt*, vol. 1, 1964, (red. Erik Moltke og Elna Møller), Kbh. 105.

³ Laurits Pedersens Arkiv, Helsingør Kommunes Museer.

⁴ Se note 6.

⁵ David Scrase, *Das Goldene Jahrhundert. Holländische Meisterzeichnungen aus dem Fitzwilliam Museum Cambridge*, Staatliche Graphische Sammlung München 1995, kat. 60. Scrase daterer tegningen til 1615-29, men synes ikke at være bekendt med maleriet i Berlin fra 1619.

⁶ Både den danske orlogsmand samt flere af dens besætningsmedlemmer genfindes i let variant i *Nederlandske skibes angreb på en spansk galej ved den engelske kyst 3. okt.*

- 1602, dateret 1617, Rijksmuseum, Amsterdam (inv. nr. SK-A-460) samt i *Prospekt af Hoorn* fra 1622, Westfries Museum, (inv. nr. 01729). I sidstnævnte billede genfindes også den nederlandske fløjte fra Berlinmaleriet i variation. Tegninger af den type, som må have ligget til grund for skibene, kendes fra bl.a. Herzog Anton Ulrich-Museum, Braunschweig, inv. Z 536, 556 og 558.
- ⁷ Georg Braun & Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* 5, Köln 1598, no. 33.
- ⁸ Svetlana Alpers, *The Art of Describing. Dutch Art in the Seventeenth Century*, University of Chicago Press 1983 (1988-udg.), 119 ff.
- ⁹ Russell 1983 (note 1), 149, 170-71.
- ¹⁰ Darrell J. Rohl, "The chorographic tradition and seventeenth- and eighteenth-century Scottish antiquaries", *Journal of Art History*, 5 (2001), 1-2.
- ¹¹ Tanja Michalsky, *Projektion und Imagination. Die niederländische Landschaft der Frühen Neuzeit im Diskurs von Geographie und Malerei*, München 2011, 60-63.
- ¹² Michalsky 2011 (note 11), 114.
- ¹³ R.A. Skelton, *Civitates Orbis Terrarum: 'The Towns of the World'*, Cleveland 1965, ix., Tanja Michalsky, *Projektion und Imagination. Die niederländische Landschaft der Frühen Neuzeit im Diskurs von Geographie und Malerei*, München 2011, 117-18.
- ¹⁴ Skelton 1965 (note 13), vii.
- ¹⁵ Michalsky 2011 (note 11).
- ¹⁶ Michalsky 2011 (note 11), 59.
- ¹⁷ Michalsky 2011 (note 11), 59, 121-23.
- ¹⁸ Michalsky 2011 (note 11), 32.
- ¹⁹ Walter A. Liedtke, "Pride in Perspective. The Dutch Townscape", *The Connoisseur* 1979, nr. 806, 267.
- ²⁰ Milja van Tielhof, *The 'Mother of all Trades'. Baltic Grain Trade in Amsterdam from the Late 16th to the Early 19th Century*, Leiden, Boston og Köln 2002, 159-61. Opbygningen af de nederlandske købmandssamfund i udlandet er beskrevet s.166-79.
- ²¹ Allan Tønnesen, *Helsingørs udenlandske borgere og indbyggere ca. 1550-1600*, Byhistoriske Skrifter 3 (1985), 38-54; Van Tielhof 2002 (note 20), 159-60.
- ²² Van Tielhof 2002 (note 20), 159-60.
- ²³ Georg Braun & Frans Hogenberg, *Civitates Orbis Terrarum* 5, Köln 1598, no. 33.
- ²⁴ Van Tielhof 2002 (note 20), 1-5 og Johathan Israel, *Dutch Primacy in World Trade 1585-1740*, Oxford og New York 1989, kapitel 2, "The Origins of Dutch World-trade Hegemony".
- ²⁵ Israel 1989 (note 24), 94.
- ²⁶ Van Tielhof 2002 (note 18), 97-99.
- ²⁷ Som tydeligst udtrykt af Hugo de Groot, *Mare Liberum*, Leiden 1609.
- ²⁸ Russell 1983 (note 1), 94.

Seks generationer af toldere i Helsingør

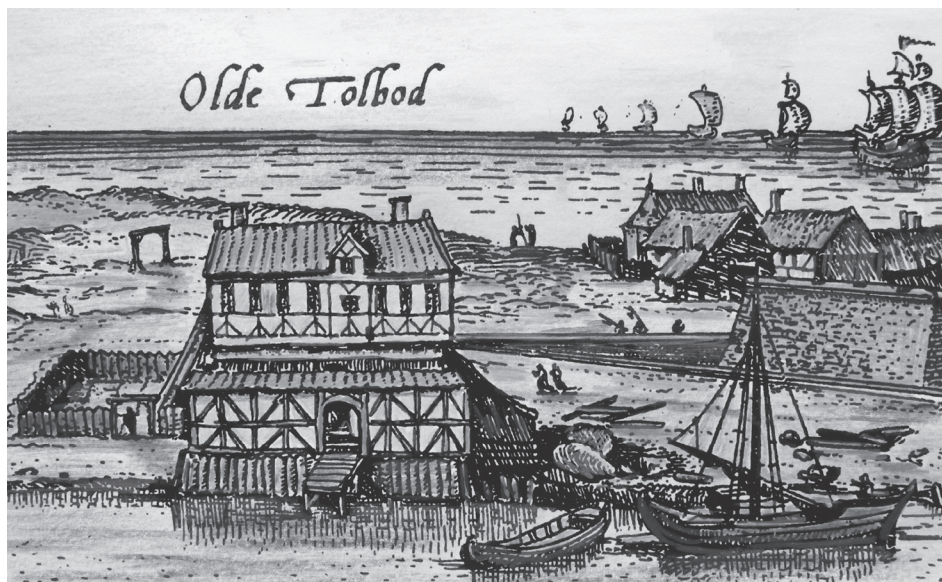
af Mogens Jensen

I seks generationer virkede en række af mine direkte aner og deres slægtninge fra 1472 og knapt et par århundreder frem som øresundstoldere og toldskrivere i Helsingør.

De kom dermed til at tjene under 8 konger, fra Christian I til Frederik III. De fastholdt deres position gennem borgerkrig og reformation, udholdt ødelæggende angreb fra lübeckere og svenskere og gennemlevede pestepidemier, som med jævne mellemrum hærgede deres by. I det

følgende fortælles om de enkelte generationer og derefter lidt om de synlige vidnesbyrd om deres position i byen, som de har efterladt sig i deres sognekirke, Skt. Olai kirke, men først lidt generelt om tolderne og deres virksomhed i Sundbyen.

Tolderne og deres nærmeste underordnede, toldskriverne, var som Øresundstoldens øverste embedsmænd ansat direkte af kongen og aflønnet af sundtoldens indtægter. De varetog embeder, der kun var for velhavende folk. Sagt med

Olde Toldbod i Helsingør. Udsnit fra Braun & Hogenbergs prospekt af Helsingør i *Civitates Orbis Terrarum* (1572-1617).

en toldhistorikers tørre konstatering: ”Vi ser generation efter generation af helsingøranske borgmestre som toldere (eller omvendt), et indbyrdes kleresi af svogre og fætre. Lad os ganske primitivt forklare forholdet ved kapitalens magt.”¹ Samme historiker skriver andetsteds mere uddybende: ”I en tidsalder, hvor der fandtes meget få lønnede stillinger – og der kan ikke herske tvivl om, at Øresundstolderembedet var særdeles indbringende – er det bemærkelsesværdigt, at indehaverne i århundreder blev valgt af den samme, meget snævre familiekreds. Det betyder utvivlsomt, at opkrævningen af Sundtolden er blevet anset for yderst kompliceret, og at den stillede krav om særlige kvalifikationer, der kun lod sig opdrive inden for kleresiet af velhavende Helsingør-købmænd, der kunne omgås de fremmede købmænd og havde forstand på Østersøhandelen.”²

Toldboden, hvor skibskaptajnerne skulle erlægge deres told, befandt sig til tider i øresundstolderens egen købmandsgård. I 1562 opførte Herluf Trolle som lensmand på Krogen en særskilt toldbod syd for slottet, på et stik fra 1582 kaldt Olde Tolbod, da den allerede i 1578 var blevet afløst som toldbod af en købmandsgård, som kongen købte til dette formål beliggende mellem Stengade (nuværende nr. 66) og Strandgade (nuværende nr. 79). Allerede i 1619 flyttede toldboden endnu engang, idet kongen købte Henrik Mogensen Rosenvinges gård på hjørnet af Stengade og Store Færgestræde (i dag svarende til Stengade 84). Den blev ødelagt i svenskekrigene i 1658, hvorefter Jonas Heinemarks købmandsgård, som havde været i slægtens eje siden Jens Mogensen Rosenvinges tid, og som i 1645 kaldtes byens største gård,

Rosenobel fra 1500-tallet. Da Peter Hansen var tolder i første halvdel af 1500-tallet blev Øresundstolden normalt afregnet i rosenobler. Peter Hansen kom imidlertid til at afregne i rhinske gylde, og det havde nær kostet tolderen livet.

blev indrettet til toldkammer. Den lå som genbo til den tidligere toldbod øst for Store Færgestræde (nuværende Sophie Brahes Gade) på det, der i dag er Wiibroe Plads. I 1738 blev gården erstattet af et nyt toldkammer på samme sted, nedrevet i 1859 efter Øresundstoldens afløsning.³

Tolderen var kongens betroede mand. Hans virksomhed beskrives et sted malende således: ”Her var derhos Tale om Forhold til Fremmede og det et, der i adskillige Henseender var af en delicat Natur. Tillige overdroges der dem ofte Forretninger, som ikke egentligen hørte til deres Embede, og som ligeledes ofte fordrede ikke liden Besindighed og Eftertæksomhed. Ved Mangelen af faste Gesandter eller Konsuler, samt af Aviser og Postvæsen, maatte de Underretninger om hvad der passerede andet Steds, især i Udlandet, som Regieringen ikke kunde undvære og Andre dog hyppigen ønskede, næsten alene søges i Reisendes

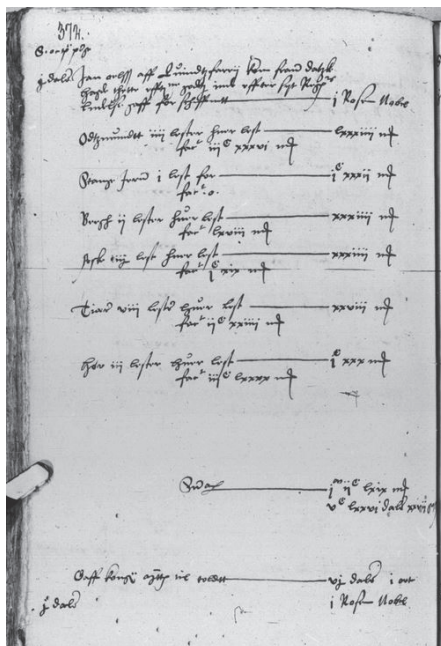
Udsagn; og Øresunds Tolders Embede blev derfor saa meget vigtigere, som Ingen havde saa mange Leiligheder som han til at udsørge Reisende og høre deres Fortællinger, hvorved der naturligviis krævedes blandt andet en god Dømmekraft og Kundskab til manglehaande udenlandske Forhold, for at bedømme Troværdigheden af de enkelte Udsagn. Ogsaa blev ofte Bestemmelser, som skulde meddeles de Søfarende, t. Ex. om Seiladsen paa forbudne Steder, kundgiorte igiennem disse Toldere. Til alt dette kom, at Kongerne ikke sieldent benyttede dem som Commissionairer til Indkiøb af Varer, de behøvede, fra de giennem Sundet seilende Skibe, og, ved deres mere udbredte Connexioner i Udlandets vigtigste Handelsstæder, til at forskrive Gienstande, som maatte hentes udenlands fra. Endelig kan det erindres, at det her omhandlede Embedes Natur, efter det Foranførte, og paa en Tid, da Forretningerne vel vare simplere, men hvor ogsaa hele Personalet ved det øresundske Toldvæsen kun bestod ene og alene af en eller tilsidst to Toldere, og en eller flere Toldskrivere, fordrede, at Embedsmændene vare meget dygtige Forretningsmænd; ligesom det og blandt andet var nødvendigt, at de maatte være i Besiddelse af Kundskab i flere fremmede Sprog; en Kundskab som endnu i de Tider naturligviis maatte være temmelig sielden.”⁴

At der var forbundet en betydelig arbejdsbyrde med at være tolder, fremgår af antallet af skibe, der passerede. I de knapt 200 år, denne artikel spænder over, lå det årlige antal passager langt de fleste år på 2.000 skibe eller derover, det højeste antal 6.671 i 1597.⁵ Det har selvfølgelig skabt trængsel på toldboden med kun en enkelt tolder og en eller flere toldskrivere

sammenholdt med de efterhånden mere og mere komplicerede toldsætter. I 1583 blev der derfor ansat yderligere en tolder.

Ventetiden kunne blive lang. I midten af 1600-tallet angives det, at der kunne komme flåder på 100 skibe eller flere på samme tid.⁶ Samtidig var skibstrafikken ikke fordelt jævnt over hele året, men fandt primært sted fra marts til november, og lå stort set stille i de tre vintermåneder, hvor fyrene heller ikke var tændt. Der kendes adskillige eksempler på skibe, der er blevet slået til vrag, mens de ventede på Helsingørs ofte stormomsuste red.

Som nævnt måtte tolderne ofte skaffe specielle varer til kongen og hans hof. En kvittering fra 1572 viser følgende indkøb: ”Et kramfad, hvorudi var 600 Pd. Ingefær, 150 Pd. Riis, 20 Pd. Saffran, 30 Pd.

Opslag fra toldbogen 1557, hvor Jens Mogensen var toldskriver. Han blev i 1560 forfremmet til tolder.

Nelliker, 50 Pd. Kaneel, 20 Pd. Muskat-blomme, 30 Pd. Huusblas, 25 Pd. Dadler, 1 Ask fuld af Oblater, 30 Pd. Annis, 30 Pd. Comin, 12 Pd. Muskat, 10 Pd. Cardemomme, 10 Pd. Marmelade, 6 Stykker Haardug, 12 Pd. syltede Muskat, 2 Oxehoveder lange Svedsker, derudi var 846 Pd., 100 Pd. hvidt Sukkercandi; 2 Kramfade hvori 1628 Pd. Canari-Sukker og koster hvert Pd. 6½ Sk. (eller snarere Styver?); et lidet Fad, hvori 50 Pd. fiint Sukat, i et andet lidet Fad 25 Pd. Dadler; i et lidet Fad 100 Pd. Corender; 1 Qvartel (8 l) Lissabons Olie; 50 Pd. Ingefær i Sukkercandi; i to engelske Tønder var 6 Kurve Rosiner; i 2 andre Kramfade 100

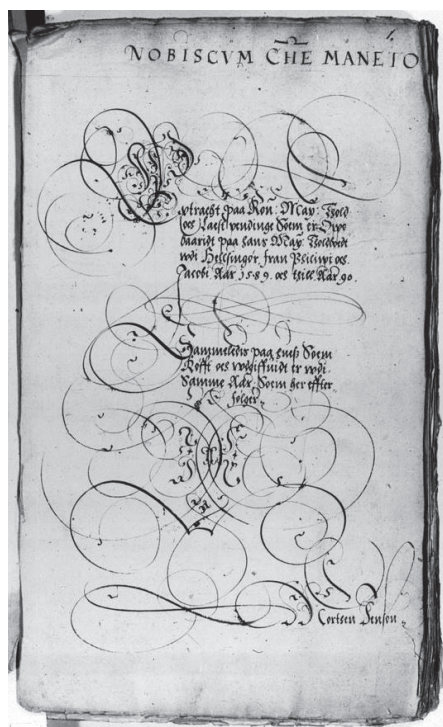
Pd. Mandel-Confect, 100 Pd. Ingefær-Confect, 100 Pd. Nellike-Confect; end 1 Parmasan-Ost, veiede 83 Pd., koster hvert Pd. 6 Styver; ligeledes var udi en engelsk Tønde 2 Kurve Rosiner; ½ Ahme (ca. 150 l) Lissabons-Olie, ½ Ahme Oliven; i et Oxehoved var 369 Pd. Svedsker; 6 Canariefugle med 6 smaa Bure; end en Sæk med Canari-Frø, veiede 100 Pd.”⁷

At være øresundstolder var en betroet stilling med direkte reference til kongen og hans hof, men netop også derfor en stilling, der kunne være direkte livsfarlig, hvis man faldt i unåde hos kongen. Det skete for Peder Hansen, en sønnesøn af min 13. gange tipoldefar af samme navn, som havde efterfulgt sin far, Hans Pedersen i stillingen, ligesom denne havde efterfulgt sin far.

Peder Hansen blev afskediget 22. oktober 1548 angiveligt på grund af uregelmæssigheder i regnskaberne. Han havde hovedsageligt afregnet tolden med kongen i rhinske gylden i stedet for i nobel i bytteforholdet 2½ gylden for 1 nobel, skønt bytteforholdet i tidens løb var ændret til forholdet ca. 3:1, sikkert allerede fra farfaderens tid.

Det er tvivlsomt, om han havde personlig vinding af det. Snarere profiterede de nederlandske skippere af forholdet ved at betale tolden i gylden i stedet for nobel. Peder Hansen blev dømt til at have forbrudt liv og gods mod kongen og Danmark, men blev dog benådet, muligvis fordi han i virkeligheden blev ofret for at kunne gøre op med tidligere tiders uklarheder i et manglende retsgrundlag for opkrævningen.⁸

Peder Hansen slap altså med livet. Så heldig var toldskriver Laurits Randulf ikke knapt et århundrede senere, hvor Christian IV i 1637 klagede over, at der

Titelblad til toldbogen 1587. Nu er det Morten Jensen, en anden af Mogens Jensens aner, der var toldskriver, indtil han i 1597 blev tolder.

i en af de hundreder af poser med hver 300 daler af tolden, som toldskriveren mødte op med hos kongen, manglede 30 daler. "Urigtigheden med tællen og pengene tager dagligt til", klagede kongen. I første omgang klarede toldskriveren frisag, men 3 år senere blev han af sine overordnede, de to toldere, anklaget for, at have klareret nederlandske skippere uden om toldkisten og selv stukket pengene i lommen. Til den følgende retssag indkaldte han sine fem toldskriverkollegaer og deres skriverkarle til vidne på, at han fulgte almindelig praksis, men det endte alligevel med hans død. Rådstueretten i Helsingør vovede ikke at trodse Chr. IV og dømte Randulf skyldig, men overlod strafudmålingen til kongen. Randulf opnåede dog, at dommen ændredes fra tyveri til mened, så han kunne blive halshugget i stedet for hængt, hvilket skete i begyndelsen af 1641. Med egen hånd havde kongen allerede før dommens afsigelse tilskrevet sin lensmand på Kronborg: "Når han er dømt som falskner, skal du lade hovedet hugge af ham. Kommer han så igen, da kan du lade ham hænge". Umiddelbart efter blev de to toldere efter anklager om uregelmæssigheder i toldklareringen sat fra bestillingen og erstattet af andre, som kongen havde større tillid til.⁹

Man skal ikke undre sig over, at kongen holdt godt øje med toldindtægterne. En opgørelse fra 1608 over kongens 'ordinære indtægt', som han bl.a. skulle bruge til at dække udgifterne til hofholdning, løn til embedsmænd, flåden, Holmen og Tøjhuset samt til slottes og fæstningers vedligeholdelse, viser, at ca. 1/3 heraf (141.864 rigsdaler i gennemsnit over de foregående 3 år) indkom gennem Øresundstolden.¹⁰

De seks generationer

1. generation

Peder Hansen (Liliefeld) (ca. 1420-1492), der var gift med *Anne Jensdatter (Baden)* (ca. 1440-1492) datter af Jens Andersen (Baden), den første borgmester nævnt i værket med oplysninger om Helsingørs embeds- og bestillingsmænd,¹¹ var den første civile øresundstolder, omtalt første gang som sådan i 1472. Han blev adlet af Christian I i 1476 "et sikkert vidnesbyrd om, at han privat har været i stand til at forstrække kongen med en rund sum."¹² Som de fleste af lavadelen brugte han eller hans hustru ikke det adelsnavn, der kunne ses i hans våben, som var et skjold delt lodret i to felter i blå og sølv med en fransk lilje af modsat farve i hver sit felt. Han anføres som rådmand i 1469 og som borgmester 1463 (?) og igen 1492.

Der var i det mindste 3 børn i ægteskabet: *Anne*, se nedenfor, *Hans*, der blev rådmand i Helsingør og også efterfulgte sin far i tolderembedet 1492, og *Christian*, der muligvis blev provst i Bergen.

2. generation

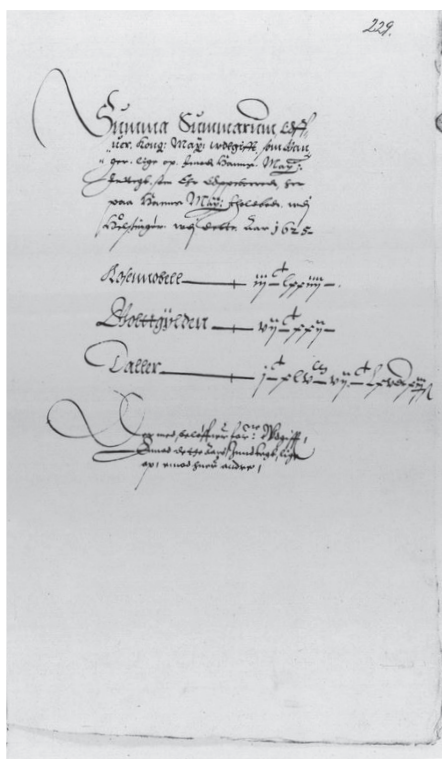
Ca. 1510 indgik tolderdatteren *Anne Pedersdatter (Liliefeld)* (ca. 1470-1557) ægteskab med *Mogens Jensen (Rosenvinge)* (ca. 1470-1528), som kun gennem svogerskab havde forbindelse til Øresundstolden. Også han skal være født i Helsingør, men havde tjent kronprins Christian (den senere kong Christian II) som skriver og foged på Bergenhus i begyndelsen af 1500-tallet. For sine fortjenester (og måske også for en rund sum, jf. ovenfor om hans svigerfar!) opnåede Mogens Jensen adelsbrev udstedt af kronprins Christian den 31. juli 1505. Som våben fik han et todelt skjold med en blå rose på sølv-

bund i den ene side og en sølvvinge på rød bund i den anden. Mogens Jensen må have etableret sig som købmand i Helsingør kort efter ophøjelsen i adelstanden. Allerede i 1510 blev han valgt som rådmand i byen og var fra 1517 borgmester.

Der var i ægteskabet 7 børn, af hvilke sønnerne Henrik og Jens kom til at spille en stor rolle i byen og i sundtoldens historie. Efter Mogens Jensens død flyttede Anne Pedersdatter til Malmö. Her opførte hun i 1534 det endnu eksisterende Rosenvingeska Huset på Vestergatan skråt over for Jørgen Kocks hus ved Stortorget fra 1525.¹³

Som et kuriosum kan nævnes, at i forbindelse med byggeriet af Malmös Citytunnel, fik den ene af de to store boremaskiner, som fra efteråret 2006 til foråret 2008 gnavede sig igennem 4,5 km. kalkstensklipper under byen, navnet Anne efter Anne Pedersdatter.¹⁴ En skarptandte dame endnu et lille halvt årtusinde efter sin død!

Mogens Jensens tid som borgmester var ikke uden dramatiske begivenheder. I 1519 mistede Helsingør således sin status som opkrævningssted for Øresundstolden, da kongens rådgiver, den legendariske Mor Sigbrit, flyttede opkrævningen til København. Alligevel var det Helsingør, en flåde fra Lübeck i utilfredshed med tolden angreb og hærgede i 1522. Helsingør genvandt dog sin status som toldby efter Christian II's fald i 1523, og dermed fik Mogens Jensens svoger, Hans Pedersen, der som tidligere nævnt også havde sin gang på rådhuset som rådmand, sin stilling som tolder tilbage igen og byen sin kilde til velstand. De to svogre døde samme år (1528). Hans Pedersen efterfulgtes som tolder af sin søn Peder Hansen, mens Mogens Jensens sønner

Sammentælling af udgifter i forbindelse med opkrævning af øresundstolden 1626. Det må formodes at være Willum Mortensen, der har ført pennen, idet han var toldskriver på dette tidspunkt. Også han sluttede karrieren som tolder.

måtte vente på fætterens fald, før de kom i Sundtoldens tjeneste.

3. generation

Vi skal således hen omkring midten af 1500-tallet, før en af mine direkte aner igen optræder centralt placeret i Helsingør. I 1551 bliver *Jens Mogensen (Rosenvinge)* (1514-1563), valgt som rådmand, i 1556 udnævnt til toldskriver og i 1560 til tolder, en stilling han bestred til sin forholdsvis tidlige død 3 år senere. Hans storebror, Henrik Mogensen (Rosenvin-

ge) (ca. 1512-1583), der fulgte ham som tolder i 1563, var allerede i 1544 blevet valgt til rådmand og var borgmester fra 1555 til 1579, hvor han blev fritaget for embedet på grund af det krævende arbejde med byggeregnskaberne for Kronborg, som kongen havde overdraget ham.

I mellemtiden havde der som ovenfor omtalt været stærkt fokus på brødrenes fætter, Peder Hansen, som i 1528 havde afløst sin far som tolder, men blev afskediget i unåde i 1548 og afløst af borgmester Sander Leiel. I nogle få år, indtil Jens Mogensen blev toldskriver, havde slægten således ikke noget direkte med Øresundstolden at gøre.

De to Rosenvingebrødre havde, som det kan forstås, en meget stærk position både på rådhuset og på toldboden. Dertil kom en tæt tilknytning til hoffet som betroede rådgivere for kongen, især for Frederik II (1559-88). Men allerede i 1552 havde købmandsbrødrene indkøbt et større parti klæde til Christian III.¹⁵

Om Henrik Mogensen kan bl.a. læses i P.V. Jacobsens allerede citerede artikel om Sander Leiel og Henrik Mogensen.¹⁶ Da han ikke er i min direkte anelinie, skal han ikke yderligere omtales her. Det skal dog nævnes, at såvel en søn som en sønnesøn gjorde tjeneste som toldskrivere.¹⁷

Det skal derimod *Jens Mogensen*. Dr. phil. Poul Colding slutter sin afhandling om den politiske historie i Danmark i midten af 1500-tallet af med følgende udsagn: ”Blot vil vi endnu en gang pege på to navne, der fortjener en smuk plads i Danmarks historie: *Mogens Gyldenstjerne* (rigsråd, statholder Kbh. 1558-61) og *Jens Mogensen Rosenvinge*. I den gamle gods-ejer og storhandelsmand Mogens Gyldenstjernes magttid beretter den danske handelshistorie kun om sejre, efter hans

fald kommer der straks nederlag. Karakteristisk nok er hans og Jens Mogensens navne også knyttet til søretten, det smukkeste lovarbejde i Frederik II.s første år.”¹⁸

I det følgende vil uddrag fra dette værk belyse Jens Mogensens ret korte, men markante indsats, som toldskriver og tolder. Kun sammenlagt 7 år beklædte han disse embeder.

”23. febr. 1560 meddelte Mogens Gyldenstjerne kongen Sander Lejels død, og kort efter indstillede han Helsingørkøbmanden *Jens Mogensen Rosenvinge*, der i fire år jævnsides med Jørgen Vale havde været skriver ved sundtolden, til hans efterfølger med den begrundelse, at han ikke kendte nogen, der var bedre egnet dertil. Valget tjener i høj grad til ære for den gamle statholder; thi Jens Mogensen viste sig at være en idérig og virkelysten mand, der kom til at øve en bestemmende indflydelse på hele sundtoldpolitikken.

Med kendskab til Jens Mogensens initiativ i de følgende år fristes man til at tro, at det i virkeligheden er ham, der står bag en af Lübeck påklaget skærpelse af kontrollen i Helsingør fra Sander Lejels allersidste levetid, så meget mere som kongen allerede i hans skrivertid personlig havde forhandlet med ham.”¹⁹

På herredagen i Odense i 1560 blev der ført vanskelige toldforhandlinger med hansestæderne. Jens Mogensen var som nyudnævnt øresundstolder med, og ”Vil man spørge om, hvem der udenfor rigsrådets kreds har betydet noget under Odensemødet, må tanken først og fremmest rettes på sundtolderen *Jens Mogensen*. Han foranledigede selv sin indkaldelse til herredagen og arbejdede før forhandlingerne med stor iver for at skaffe et godt materiale til underbyggelse af det danske standpunkt på sundtoldens område. Det tør

derfor anses for givet, at han spillede en stor rolle på mødet, ligesom det formodentlig er ham, der har udarbejdet sund- og bæltoldtariffen af 15. dec. 1560.”²⁰

I Jens Mogensens toldertid prægedes Sundtolden af kontrol og strengthed. ”Der kan ikke være tvivl om, at Jens Mogensens nidkærhed skaffede ham Fredrik II’s yndest, og at kongens helhjertede støtte er baggrunden for hans faste optræden i Helsingør. Som noget nyt og uhørt i Sundtolden hører vi, at Jens Mogensen havde for vane selv at begive sig om bord på skibene for at se efter, om der medførtes andre varer end dem, der stod i skibspapirerne.”²¹

Han var en fremsynet mand, der tænkte på skibsfartens sikkerhed, men heller ikke uden diplomatiske evner. ”Initiativet til oprettelsen af et dansk fyrvæsen er ganske sikkert udgået fra den energiske tolder i Helsingør, *Jens Mogensen Rosenvinge*. I hvert fald var det ham, der i det tidlige forår 1560 foreslog kongen at udlægge nogle flere søtønder, nemlig på Trindelen ved Læsø, på Anholt og Falsterbo rev samt i Dragør strømme.... Forslaget vandt kongens bifald, og Jens Mogensen fik – efter ønske – ordre til at søge at bevæge de fremmede søfarende til selv at anmode kongen om at udlægge tønder de pågældende steder, naturligvis for at kongen derigennem kunne blive berettiget til at kræve den nævnte forhøjelse af tøndepengene.

Det ligger nær at antage, at det er Jens Mogensens overtalelsesevne, som kongen kunde takke for de søfarendes bønner om at få anbragt nogle flere fyrlamper og tønder på grundene på strækningen mellem Skagen og Falsterbo rev.”²²

Og endelig hedder det om hans arbejde med søretten, hvor han sammen med sin

bror var medlem af en kommission nedsat i marts 1560: ”Som man vil se, har den nye sundtolder åbenbart spillet en vigtig rolle ved udarbejdelsen af søretten, omend vi ikke – som ved fyrvæsnets oprettelse – tør påstå, at han har været primus motor.”²³

Med søretsloven af 9. maj 1561 blev der skabt overensstemmelse mellem de bestemmelser, der gjaldt for de vigtigste søfartsnationer, og dem, der for fremtiden skulle gælde hos den nation, der beherskede indsejlingen til Østersøen. Loven regulerede forholdene mellem skipper og mandskab og søfolk og redere. Den indeholdt bestemmelser om erstatning for skib og ladning, liv og helbred i tilfælde af forlis eller overfald af sørøvere. Den opregner derudover bl.a. de forskellige former for uoverensstemmelser til søs og til lands, og straffen for forseelserne.²⁴

Jens Mogensen var helt åbenbart en mand med stor indsigt i alt vedrørende den skibsfart, han havde sin næring af både som købmand og som tolder og med en vældig arbejdsevne, der også rakte til som rådmand at deltage i bystyret.

I ægteskabet med *Karen Mortensdatter* var der tre børn, *Morten*, *Anne* og *Marine*. *Morten* blev toldskriver og senere tolder, *Anne* gift med *Jacob Hansen*, der blev rådmand 1555, byfoged 1564 og borgmester 1566-78, og *Marine* blev gift med *Hans Nielsen*, rådmand 1561 og borgmester 1588.

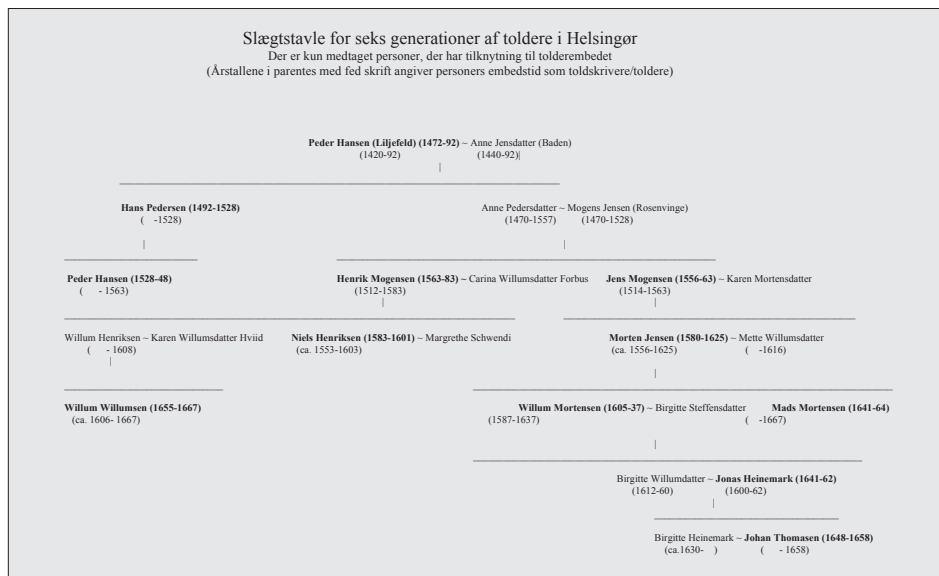
4. generation

Morten Jensen (Rosenvinge) (1540-1625) fulgte i familiens fodspor og blev toldskriver ved Øresundstolden 1580 og forfremmet til tolder 1597.²⁵ Han var gift 3 gange. Første ægteskab med *Margrethe Hansdatter* var barnløst. I andet ægteskab

med *Mette Willumsdatter* fik han 3 eller 4 sønner, *Willum, Johan og Morten* og måske *Mads* (se nedenfor under 6. generation). Willum gik i sin fars fodspor som toldskriver i Helsingør, Johan blev 1628 kort før sin død udnævnt til tilsynsførende med udlændinge i Helsingør og leder af efterretningstjenesten, mens Morten fik en karriere primært uden for landets grænser, idet han var hofjunker hos Zaren i Moskva. I 1630 fik han fornyet slægtens adelsbrev med ret til at bære navnet Rosenvinge.²⁶ Tredie ægteskab med *Barbara Truelsdatter* var også barnløst. Hans gravkrypt i Sct. Olai kirke vidner om hans status i byen. (Se mere herom nedenfor).

Det var i Morten Jensens tid som tolder, at toldboden i 1619 blev flyttet til farbroderen Henrik Mogensens gård. En øjenvidneskildring af livet i og omkring den nye toldbod dette år gives af islændingen Jón Olafsson, der tjente som bøssekytte på Kronborg:²⁷

En fjorten dages tid før kom der et hollandsk skib fra Spanien med alle slags varer og kostbare frugter. I den tid var der is langt ud i Sundet, og der blev lavet en rende for skibet, mere end en mils vej lang, helt ind til byen, af folk, som intet arbejde havde. Mange folk gik ud på isen for at beskue skibet og for at købe æbler og anden frugt. Kaptajnen på dette skib var en stor herre, og ingen mente at have set hans ligemand. Før påsken kom der mange skibe i Sundet, både fra Østersøen, som ville sejle ud af Sundet, og andre, som kom mange steder fra, fra Holland, England, Skotland og Norge, der ville op til Sverige, Danzig, Rostock og Lübeck og mange andre steder. Der var i alt 637, og de lå der påsken over. Den tredje påskedag fik de lov til at betale told hos Christian Davidsen, kongens toldskriver, og da der var mange, som skulle betale told og gerne ville sejle bort, opstod der stor trængsel i toldbodens forhal, og det hele endte med slagsmål, hvorved nogle kom til skade. Derfor blev der sendt bud op på slottet efter to soldater og to bøssekytter, som skulle passe

Slægtstavle for seks generationer af toldere i Helsingør.

på, at kun en ad gangen kom ind i toldboden. Jeg var en af de fire, som blev sendt derned. Vi fik store drikkepenge, thi hver skibsfører gav 4 danske skilling til hver af os.

5. generation

Willum Mortensen (Rosenvinge) (1587-1637) blev toldskriver allerede i 1605. I 1623 fik han sammen med købmand Peder Svendsen eneret på handel på Øsel med fransk og spansk salt og vin. I 1628 blev han øverste toldskriver på betingelse af, at han ophørte med sin private handel. I 1633 blev han forfremmet til tolder.²⁸

"Den 9de Januar 1636 akkorderer og handler Kristian den Fjerde med Villum Mortensen, Tolder i Helsingør, Jørgen Andersen, Borger og Indvaaner samme Steds, og Jakob Madsen, Indvaaner udi Kristianshavn, om Opbyggelsen og Forfærdigelsen af "alle huis (i.e.: de) Baadsmends Waaninger, som kand behøffuis, ved St. Anne Broe"; 100 Boliger skulle være fuldfærdige til Mikkelssdag, og inden Vinteren skal Resten være i Stand. For hver Bolig skulle Bygmestrene have 220 Rigsdaler in specie. ... Husene skulle bygges med Murværk (i.e.: Grundmur) samt Skorstene og Tage, "skellnett" (med Skillerum) ...Kongens skriftlige Ordre og egenhændige Breve give os bestemte Antydninger. 1635 skriver Kongen, at Kalk og Sten til "Boerne" er at faa hos "Tommis Wolmeiister", som skal levere Materialierne for en vis Penning. Denne Tommis fremtræder her kun som Leverandør til Nyboder; ... men i nævnte Kontrakt af 1636 omtales han endog som den Bygmester, Kongen har benyttet til selve Opførelsen: han er den, "som de andre Boeliger, Gader och Gaarder forferdiget haver."²⁹ Mon ikke forbindelsen er knyttet gennem svigersønnen Jonas

Heinemark, som var kongens bygnings-skriver ved Nyboder, hvor der fra 1631-39 blev bygget 615 huse? Det samlede antal huse, konsortiet i alt skulle bygge, fremgår ikke, men under alle omstændigheder vidner byggeriet om et aktivt og foretagssomt menneske.

Fra sit ægteskab med *Birgitte Steffensdatter* (-1634), datter af tolder Steffen Pedersen i Landskrone, efterlod han sig i det mindste 4 børn, *Henrik, Frederik, Alexander og Birgitte*. Henrik giftede sig ind i slægten Urne, Frederik og Alexander gjorde karriere inden for hæren. De fik begge i 1646 fornyelsesbrev på deres adel.

6. generation

Birgitte Willumsdatter (1612-1660) blev gift med sønderjyske *Jonas Heinemark* (1600-1662), som blev udnævnt til tolderembedet efter den ovennævnte uro omkring tolden i 1641, der førte til afskedigelsen af de to hidtidige toldere. Som tolderkollega fik han renteskriver Mads Mortensen, der skal være af Rosenvingefamilien.³⁰ I så fald må han være søn af Morten Jensen, den eneste Morten i slægten indtil da, og altså være farbror til Birgitte Willumsdatter.

*Jonas Heinemark*³¹ var født i Haderslev som søn af slotsskriver på Haderslevhus Jonas Jenssen (Heinemark). Som 12-årig blev han sendt til universitetet i Leyden, hvor han har lært at tale hollandsk. Måske er han også blevet undervist i engelsk og fransk eller har opholdt sig i England eller Frankrig, da han senere kaldes en vidtberejst og i fremmede sprog veltalende mand. Sprogkundskaberne har i det mindste tjent ham vel i hans arbejde som tolder ved Øresund.

Dette arbejde begyndte han i København i 1627, hvor Christian IV udnævnte

ham til tolder ”udi toldboden for vort slot København.” Samtidig fik han opgaven som bygningsskriver ved St. Anna Bro (byggeriet i Nyboder – og/eller Kastellet?). Kongen har uden tvivl kendt den unge mand fra sine ophold på Haderslevhus, hvor hans bryllup havde stået, og hans søn, den senere Frederik III, blev født. I det hele taget var Haderslevhus et af hans yndlingsslotte.

3 år senere fik Jonas Heinemark skøde på den gamle toldbod ved Christianshavns Bro. Huset solgte han atter 3 år senere til Hans Knip, som har givet navn til Knippelsbro. Omtrent ved denne tid er han blevet gift med *Birgitte Willumsdatter*. I 1635 købte han sig brugsret til et stolestade i St. Nikolaj kirke. Samme år lod han et barn begrave i kirken og i 1636 endnu et. Yderligere et af deres børn er begravet i denne kirke.

I 1636 oprettede han sammen med andre københavnske borgere et kompagni til besejling af Grønland. Men i 1641 blev han så tilbuddt stillingen som overtolder i Helsingør og levede i denne by resten af sit liv. Dog forlod han byen, da svenkerne erobrede den i 1658 og kom først tilbage efter fredsslutningen. Ægteparret ligger begravet i slægtens gravkælder i St. Olai kirke, men har også som omtalt nedenfor sat deres aftryk oppe i kirken.

Ved sin død efterlod han sig ud over den største ejendom i Helsingør ”på Stengaden, strækkende sig til stranden”, som efter hans død blev toldbod, en række ejendomme i byen foruden en mængde bøndergods, og af løsøre guld og perler svarende til halvdelen af hovedejendommens værdi.

Birgitte og Jonas Heinemark fik 2 sønner og 7 døtre. De to sønner og en datter døde som små i København. En datter

blev gift med en toldskriver og opretholdt dermed traditionen. Han døde i 1658, og altså før sin svigerfar.

Efter sin hustrus død skal Jonas Heinemark kortvarigt have været gift med Anna Jensdatter Brun, som ikke omtales i skiftet efter ham og derfor må være død før ham.

Hele sit liv må han have bevaret en form for tilknytning til sin fødeby. Dette ses af, at hans arvinger skænkede Vor Frue kirke i Haderslev en vinkande til alteret, forsynet med følgende indskrift: *Jonas Heidenmarks saemtliche Erben. 1677.*

Med Jonas Heinemarks død i 1662 og Mads Mortensens afsked 1664 går en næsten 200-årig epoke med 6 generationer af samme familie i tæt tilknytning til Øresundstolden mod sin afslutning. Endnu nogle få år virkede Willum Willumsen, toldskriver siden 1655 og sønnesøn af Henrik Mogensen, på toldboden. Men med hans død 1667 var epoken definitivt til ende. En syvende generation havde været på vej, idet Johan Thomasen i 1648 fik både embede som toldskriver og cheftolderens datter; men han døde allerede 10 år senere, fire år før sin svigerfar.

Rosenvingefamilien og Skt. Olai kirke

Gennem hele Rosenvingernes glansperiode i Helsingør kan der påvises en forbindelse mellem Rosenvingerne og Skt. Olai kirke. Mogens Jensen (Rosenvinge) optræder som værge for kirken i 1515 og 1519. I begge tilfælde i forbindelse med salg af jord på kirkens vegne.³² Kirkeværgen tog vare på økonomiske forhold omkring kirken. Han har derfor også uden tvivl været stærkt involveret i de byggearbejder, der påbegyndtes omkring

år 1500 og afsluttedes med indvielsen af et nyt kor (de nuværende tre østlige fag af kirken med tagrytter) i pinsen 1521.³³

Først i 1559 var hele ombygningen færdig, så kirken havde fået nogenlunde sit nuværende udseende. I mellemtiden havde man oplevet Reformationen.

I den forbindelse blev de fleste af kirken mindst 15 katolske sidealtre fjernet, herunder et alter for St. Ursula, indstiftet af Mogens Jensen. Det fremgår af regnskabet for kirkens sidste byggeperiode, at det sølv, der hørte til altret: en stor forgyldt kalk på 60 lod og et hostiegemme (oblatæske) på 26 lod (i alt ca. 1¼ kg sølv) fra det af ham oprettede alter blev solgt for 128 mark til brug for byggeriet.³⁴

Legenden om St. Ursula fortæller, at hun var en engelsk prinsesse, der led martyrdøden i Köln sammen med 11.000 ledsagende jomfruer, da hun afviste hunnerkongen Attilas frieri. Hun var især æret ved Rhinen, i Nordfrankrig og Nederlandene, og ud over de pile, hun blev dræbt med, var en af hendes attributter et skib, vel det, der førte hende fra England til fastlandet. På den baggrund er det forståeligt, at hun fik et alter i en søfartsby som Helsingør med tætte forbindelser til Nederlandene.

Ved indvielsen af det nye kor i 1521 fik de bodfærdige besøgende 40 dages aflad, hvis de – foruden at angre deres synder – hørte messe og læste bønner i kirken og skænkede denne prydelser og andet.³⁵

Om det har været baggrunden for Mogens Jensens gave, kan vi ikke vide. Under alle omstændigheder var altret ikke i brug ret længe, og om ikke andet siger indstiftelsen af altret med det kostbare altersølv, at Mogens Jensen har været en formuende og vel også en from mand.

Der er ikke så mange vidnesbyrd om

næste generation og St. Olai kirke. Den øverste bänk i nordsiden af kirken bærer Rosenvingernes våben på stolegavlen, der er fra 1560, angiveligt Henrik Mogensen (Rosenvinges) våben.³⁶ I så fald har denne sikret sig plads i begge byens kirker, idet han 1573 fik livsbrev for sig selv, hustru og arvinger på 2 stole, som han selv havde ladet opsætte i den tyske kirke (Skt. Mariæ kirke).³⁷ Våbnet i Skt. Olai kunne derfor lige så vel referere til broderen Jens Mogensen (Rosenvinge).³⁸

I 1611 lod Jens Mogensens søn, Morten Jensen (Rosenvinge) opmure en gravkælder umiddelbart sydvest for kortrappen. Her hviler flere generationer af Rosenvingeslægten. Gravkældereren, der egentlig er to sammenlagte rum, har været i brug indtil 1777, og er en af i alt 20 gravkældre i kirken. I forbindelse med en gennemgribende restaurering af kirken i 2000-2001, blev gravkældrene undersøgt og derefter lukket.³⁹

Om Rosenvingernes gravkælder hedder det: "I flere gravkældre findes der benkister. Den ældste benkiste, som blev fundet, var i slægten Rosenvinges gravkælder. Kisten lå godt gemt under jorden med ødelagt låg og murbrokker. Til opsamling af tidligere begravelser har man brugt en oprindelig inderkiste af fyrretræ. Kisten er 151 cm lang og 45 cm høj med hvælvet låg, en almindelig lågkiste fra 1600-årene. En tekst, hvoraf en del manglede, lød: '*Her udi er i graven lagt nogle døde been anno 168. ..*' Der fandtes i kisten lemmeknogler liggende nederst, og øverst i kisten mod vest lå kranierne af 9 personer tæt sammen. Med omhu har man indsamlet forfædres ben."⁴⁰

Silkehovedtøj og silkehovedpuder blev der også fundet i benkisten, 1600-tallets ligtøj for fornemme personer.

En gravsten over Morten Jensen og hans 3 hustruer, Margrethe Hansdatter, Mette Willumsdatter og Barbara Truelsdatter fandtes i begyndelsen af 1700-tallet i kirken, men er senere bortkommet.⁴¹

I 1624 var det Morten Jensens søn, Willum Mortensen (Rosenvinges) tur til at sætte et meget synligt præg på kirken, idet han sammen med den senere rådmand og borgmester Hans Poulsen bekostede en ny staffering og forgyldning af prædikestolen og i den forbindelse lod foretage kraftige ændringer af såvel prædikestol som lydhimmel. Over døren til opgangen til prædikestolen i nordre sideskib har siden siddet Rosenvingernes våben.⁴²

I 1650 fik kirken et nyt sølvaltersæt. Giverne var Mads Mortensen (Rosenvinge) og hustru Chatrine Christophersdatter. Han blev som ovenfor anført øresundstolder i 1641. Altersølvet er fremstillet af sølvsmed Jacob Otter, Helsingør, og består af kalk, disk og et hjemmeberetelsessæt på i alt 89 lod (ca. 1,3 kg).⁴³

I begyndelsen af 1650'erne blev kirken forsynet med et korgitter. Træværket af eg er bekostet af kirken og skåret i årene 1651-55. Det blev i 1652-53 forsynet med 76 slanke, 140 cm høje støbte messingbalustre skænket af byens borgere med hustruer. Deres navne, bomærker, monogrammer og våben samt årstal er indgraverede i skafterne. Enkelte af de rigeste borgere gav hver tre balustre, andre to, de fleste en. De 'fornemste' folk har overvejende deres balustre anbragt ud mod hovedskibet. (nr. 29-48 talt fra nordsiden).⁴⁴ Her finder man en række navne fra Rosenvingeslægten: Barber, enke efter toldskriver Morten Jensen Rosenvinge (nr. 38), Mads Mortensen, tolder, og Catharina Christoffersdatter (nr. 42-44)

og Jonas Heinemark, Kgl. Maj.'s tolder, og Birette Willumsdatter (nr. 45-47), mens Johan Thomassen, Kgl. Maj.'s toldskriver, og Birgitte Heinemark må nøjes med sidegitret (nr. 56).

Af de 20 tilsvarende, men lidt mindre balustre på dåbskapellet fra 1655 med indgraverede børnenavne bærer 4 navne fra Rosenvingefamilien: Karen Madsdatter (nr. 4 fra syd), Kirstine Madsdatter (nr. 5), begge døtre af Mads Mortensen Rosenvinge og Cathrine Christoffersdatter, og Catrine Heinemark, Marie Heinemark, Anne Heinemark (nr. 6) og Crestenze Marie Heinemark, Birgitte Heinemark, Margrethe Heinemark (nr. 7), døtre af Jonas Heinemark og Birgitte Willumsdatter Rosenvinge.⁴⁵ Familien har altså markeret sig på 1/8 af de i alt 96 balustre i korgitter og dåbskapel, hvilket måske siger noget om deres fromhed, men i hvert fald meget om deres økonomiske position i byen.

Litteratur:

Bager, Einar	Rosenvingeska Huset, Malmö, 1952.
Colding, Poul	Studier i Danmarks politiske Historie i Slutningen af Christian III.s og Begyndelsen af Frederik II.s Tid, 1939.
Dalgård, Sune	Øresunds Tolbod 1641, i: Festskrift til Astrid Friis, 1963:63-84.
Danmarks Adels Årbog,	1955.
Degn, Ole (red.)	Tolden i Sundet, Toldkrævning, politik og skibsfart i Øresund 1429-1857, 2010.
Enemark, P.	Tolden er Nobel og

- Nobels Værd, i: Zise. Toldhistorisk Tidsskrift, 1983:93-113.
- Friis, Astrid Rosenobeltolden eller Skibstolden i Sundet i tiden omkring 1550, i: Festskrift til Erik Arup, 1946.
- Henningsen, H. St. Olai Kirke, Helsingør 1959.
- Hvass, Lone m.fl. Skt. Olai kirke. Restaurationen af Helsingør Domkirke 2000/2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser, Helsingør 2001.
- Hvidtfeldt, Johan Politikens Danmarks Historie, Bd. 5, 1963 og Bd. 7, 1964.
- Jacobsen, P. V. Om Sander Leiel og Henrik Mogensen, Toldere ved Øresunds Told og Borgermestere i Helsingør, i: Historisk Tidsskrift, 1844:446-481. Helsingørs Kæmner-Regnskab for Aaret 1577, i: Historisk Tidsskrift, 1844:661-665.
- Jørgensen, S. Ravn m.fl. Helsingør Domkirke, Skt. Olai Kirke 450 år, 2009
- Lind, H.D. Nyboder og dets Beboere især i ældre Tid, 1882.
- Schultz, V. Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd, 1906.
- Hostrup Smith, I Tolder Jonas Heinemark og hans Arvinger, i: Personalhistorisk Tidsskrift, 1944:204-221.
- Stevnsborg, Henrik m.fl. Dansk Forvaltningshistorie I, 2000
- Venge, Mikael Dansk Toldhistorie I, 1987.
- Øresundstoldens grundlov, i: Tolden i Sundet, 2010:41-66.

Noter

- ¹ Mikael Venge: Dansk Toldhistorie I, 1987:198.
- ² Mikael Venge: Øresundstoldens grundlov i Tolden i Sundet, 2010:47.
- ³ Lars Bjørn Madsen: Øresunds Toldkammer i Helsingør i Tolden i Sundet, 2010:85-124.
- ⁴ P. V. Jacobsen: Om Sander Leiel og Henrik Mogensen, Toldere ved Øresunds Told og Borgermestere i: Helsingør i Historisk Tidsskrift, 1844:446 ff.
- ⁵ Se liste over fortoldede skibe i Tolden i Sundet, 2010:164 ff.
- ⁶ Sune Dalgård: Øresunds Tolbod 1641 i: Festskrift til Astrid Friis, 1963:74.
- ⁷ P.V. Jacobsen, Historisk Tidsskrift, 1844:465 f.
- ⁸ Astrid Friis: Rosenobeltolden eller skibstolden i Sundet i tiden omkring 1550 i Festskrift til Erik Arup 22.11.1946:166 ff., P. Enemark: Tolden er nobel og nobels Værd i: Toldhistorisk Tidsskrift, 1983:93-113 og Tolden i Sundet, 2010:227-252, Dansk Toldhistorie I:116 ff.
- ⁹ Om de komplicerede sagsforløb se: Sune Dalgård: Øresunds Toldbod 1641 i: Festskrift til Astrid Friis, 1963:65-84; jf. Dansk Toldhistorie I:274 ff.; gennemsnit over de foregående 3 år) indkom gennem Øresundstolden.
- ¹⁰ Politikens Danmarkshistorie Bd. 7, 1964:71. Tolden i Sundet, 2010:11 f. taler om ”op til 10% af statens samlede indtægter” i årene 1798-1848.
- ¹¹ V. Hostrup Schultz: Fra Helsingørs Fortid II, Embeds- og Bestillingsmænd, 1906.
- ¹² Dansk Toldhistorie I:97.
- ¹³ Einar Bager: Rosenvingska Huset, Malmö, 1952:6 f.
- ¹⁴ www.citytunneln.com Her oplyses i øvrigt fejlagtigt, at Anne Pedersdatter skulle have

- giftet sig med Cornelius Mathisen i Malmö. Det var datteren Anne Mogensdatter, der ægtede ham i sit andet ægteskab.
- ¹⁵ Jacobsen, 1844:462 note 50.
- ¹⁶ Historisk Tidsskrift 1844:446-81, jf. Dansk Toldhistorie I, 1987:206 ff.
- ¹⁷ Danmarks Adelsårbog 1955:31,35. Se også Slægtstavle vedføjet denne artikel.
- ¹⁸ Poul Colding: Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III.s og begyndelsen af Frederik III.s tid, Kbh. 1939:513.
- ¹⁹ Colding, 1939:376 f.
- ²⁰ Colding 1939:391 f.
- ²¹ Dansk Toldhistorie I, 1987:204; jf. Colding, 1939:376: "Ve den skipper, der skjulte andre varer end dem, der stod opført på den ham medgivne fortegnelse, for Jens Mogensen havde for skik selv at begive sig ombord for at se efter."
- ²² Colding, 1939:392 f.
- ²³ Colding, 1939:400f.; Politikens Danmarks Historie, Bd. 5, 1963:336 nævner "de to søfartskyndige brødre Jens og Henrik Mogensen Rosenvinge" som kommissionens vigtigste medlemmer.
- ²⁴ Politikens Danmarks Historie, 5: 338 f.
- ²⁵ Danmarks Adels Årbog 1955:32
- ²⁶ Om de tre brødre, se Danmarks Adels Årbog 1955:35 f.
- ²⁷ Tolden i Sundet 2010:93
- ²⁸ Chr. IV's brev af 9. juni 1633 i Kong Christian den Fjerdes Egenhændige Breve, bd. 3, 1632-35, København 1878-80:128. - Det er således en fejl, når et dokument omtalt i en artikel om hans svigersøn, Jonas Heinemark i Personalhistorisk Tidsskrift, 1944:211 omtaler ham som øverste tolder i 1623.
- ²⁹ H.D. Lind: Nyboder og dets Beboere især i ældre Tid. 1882:8 f.; Danmarks Adels Årbog 1955:35 f.
- ³⁰ "... i stedet indtrådte Jonas Heinemark og renteskriver Mads Mortensen, der begge var knyttet med familiebånd til det solide, gamle tolderdynasti Rosenvinge." Dansk Toldhistorie I:275f. - I listen over toldere i Hostrup Schultz: Helsingørs Embeds- og Bestillingsmænd, 1906:124 står han da også anført som Mads Mortensen Rosenvinge, hans hustru som Trine Christophersdatter, så det er ikke gennem hende slægtsskabet går. Sune Dalgård, Øresunds Toldbod 1641, i: Festskrift til Astrid Friis, 1963:82 er mere tøvende. Han siger, at Mads Mortensen "måske også hørte til den med Ørsundstolden så nært forbundne familie Rosenvinge." Lars Bjørn Madsen omtaler "et brev fra tolderen Mads Mortensen Rosenvinge til kongens sekretær" i 1643. Se Tolden i Sundet, 2010:93. Mads Mortensen er fra-trådt som tolder 1664 ved udnævnelse af en tolddirektør. Se Claus Rafner: Administrationen af Sundtolden i Tolden i Sundet, 2010:83 n.3.
- ³¹ Tolder Jonas Heinemark og hans Arvinger i Personalhistorisk Tidsskrift, 1944:204-221.
- ³² Danmarks Adels Årbog 1955:28.
- ³³ Henning Henningsen, St. Olai Kirke Helsingør, 1959:15.
- ³⁴ Henningsen:165.
- ³⁵ Henningsen:15.
- ³⁶ Henningsen:99. Oven over Rosenvingevåbnet ses kirkens værnehelgen, Sct. Olav, der træder hedenskabets drage under fod.
- ³⁷ Danmarks Adels Årbog 1955:29.
- ³⁸ Den 3. øverste stolegavl i samme side er i øvrigt forsynet med Badenslægtens våben.
- ³⁹ Se: Skt. Olai Kirke. Restaureringen af Helsingør Domkirke 2000/2001 og undersøgelserne af de borgerlige begravelser, Helsingør 2001.
- ⁴⁰ Samme:90.
- ⁴¹ Henningsen:175.
- ⁴² Henningen:108 ff.
- ⁴³ Henningsen:166 f.
- ⁴⁴ Henningsen:87f.
- ⁴⁵ Henningsen:144f.

Stempelafgiften 1657 - 1660

af Claus Rafner

Stempelafgift i 355 år

Med lov nr. 551 af 18. juni 2012, som indførte en skadesforsikringsafgift i stedet for den hidtidige stempelafgift på skadesforsikringer, bortfaldt den sidste rest af stempelafgiften med virkning fra 1. januar 2013. Stempelafgiften blev indført i Danmark i 1657, så det var en af landets ældste skatter, der efter 355 års virke blev opgivet som utidssvarende.

Afgiftens historie kan inddeles i fire faser. For det første var der opstartfasen 1657-1660, hvor den svenske besættelse af danske landområder i høj grad satte en dæmper på afgiftens udbredelse, og hvor selve afgiftsberigtigelsen foregik på den specielle måde, at man benyttede et segl uden afgiftsangivelse. I næste fase 1660-1700 gik man over til stempling med et sværtetryk, der viste afgiftens størrelse, og administrationen af afgiften kom efterhånden i faste rammer. Dernæst fulgte en lang fase 1701-1862, som kendetegnedes ved den kontrolforanstaltning, at stempelpapiret forsynedes med årstal, og hvor ubrugt stempelpapir hos forhandlerne derfor skulle ombyttes årligt. I den følgende fase 1862-2000 blev det muligt at bruge stempelmærker og andre berigtigelsesmetoder, og brugen af stempelpapir mindskedes derfor, ligesom årstalsstemplingen ophørte. Endelig fulgte en sidste fase 2000-2012, hvor stempelafgiften indskrænktes til kun at gælde skadesforsikringer, og hvor stempelpapiret

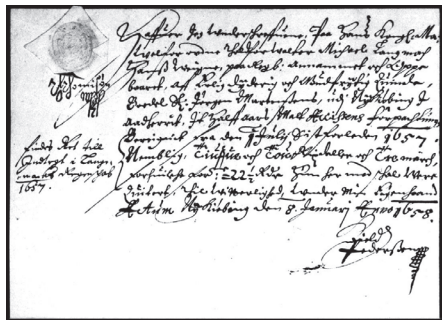
afskaffedes til fordel for de andre berigtigelsesmetoder.

I denne artikel behandles afgiftens udvikling i den første fase. Det er samtidigt hensigten at følge udvalgte perioder af den senere udvikling i kommende artikler.

Forordningen af 1657

Stempelafgiftens historie i Europa går tilbage til Venedig, som indførte afgiften i 1608, dernæst fulgte Holland i 1624, Spanien i 1636 og Frankrig i 1655. Danmark kom med, da vi som led i en større skattebuket fik behov for at reformere skattesystemet ved krigsforberedelserne mod Sverige i 1657. Det er blevet nævnt, at det var på forslag fra hollandske kreditorer, at stempelafgiften indførtes i Danmark. Sandsynligheden taler for det. Men i bund og grund lå det lige for at indføre en afgift på dokumenter. Man var i forvejen bekendt med, at der ved udfærdigelsen af en række officielle dokumenter skulle betales gebyr både til skriveren, der udfærdigede dokumentet, samt til myndigheden, der forseglede dokumentet. Eksempelvis betaltes penge til både tingskriver og dommer, når det drejede sig om udskrifter af domme og lignende. Hvad var mere naturligt, end at staten også satte sit stempel på dokumentet og gav det retskraft mod en afgift. Ved forordning af 21. juli 1657, som indførte en række nye skatter og afgifter, medtog

man derfor et kapitel om ”seglet papir”. Her blev i 12 paragraffer beskrevet, hvordan staten for fremtiden tog sig betalt for dokumenter, som skulle have gyldighed ved domstolene.

Kvartark med afgiftssegel. Dokumentet, som er en kvittering for forpagtningsafgift af maltaccise udstedt den 8. januar 1658 i Nykøbing Sjælland, falder ind under kategorien af afgiftspligtige zise- og toldsedler. Afgiften, i dette tilfælde 2 skilling, blev almindeligvis betalt af den, som kvitteringen udstedtes til.

Den afgiftsmæssige forsegling foregik ved, at man fra centralt hold fremstillede blanke stykker papir, som forsynedes med segl, og som derefter solgtes til en pris svarende til afgiften. Men det var dog i praksis også muligt at indsende et allerede udfærdiget dokument til forsegling og afregning af afgift, når det skete straks efter. Var dokumentet ikke afgiftsberigtiget, når det på anden vis kom til myndighedernes kendskab, havde det ingen retskraft, og udstederen kunne idømmes en bøde.

Afgiften bestod af ganske få takster: helark til 8 sk, halvark til 4 sk og kvartark til 2 sk, alle af papir, men til skøder og andre finere dokumenter kunne også fås pergament til standardtaksten 1 rd. Ud fra dokumentets størrelse og mate-

riale var det således enkelt at konstatere, hvad der var betalt i afgift, og afgiftsbeløbet fremgik derfor ikke af seglet, ligesom det heller ikke på anden vis påtegnedes dokumentet. For dokumenter på papir var det størrelsen og omfanget, der bestemte afgiften, dog skulle der højst betales for tre ark.

Alle retslige dokumenter var omfattet af afgiften. Forordningen nævner blandt andet skudsmål, tingsvidner, stævninger og domsudskrifter, samt skøder, fæstebreve og pantebreve. Dokumenter udstedt af centraladministrationen var ligledes afgiftsbelagt, herunder kgl. benådninger, patenter, pas og kvittancer, hvor afgiften naturligvis påhvilede modtageren. Endelig må bemærkes, at zise- og toldsedler udstedt af toldvæsenet også skulle udfærdiges på forseglet papir.

Det overordnede tilsyn med afgiften blev henlagt til den ene af de to rentemestre i Rentekammeret, Peder Reedtz, som udnævnte renteskriver Thomas Thomasen til at stå for alt det praktiske som en slags forvalter over afgiften. Det indebar stempling, regnskabsafleggelse samt forsendelse af stemplet papir til lokale forhandlere i provinsen, samtidig med, at han også skulle stå for salget i København. Nettet af forhandlere i provinsen omfattede ifølge forordningen en række lokale embedsmænd, herunder navnlig lensmændene og deres slotsskrivere, dommerne og skriverne ved domstolene, borgmestre og rådmænd i købstæderne samt tolderne.

Stemplingen

Forseglingen, eller stemplingen, som processen også kaldtes, skete på traditionel vis med stempeljern (seglstampe), papir-

oblat samt lak eller voks. Oblaten, som skulle beskytte seglet på dokumentet, blev placeret på opvarmet lak eller voks, og derefter blev stempeljernet trykt ned på oblaten. Forseglingen suppleredes med navnepåtegning af Thomas Thomasen. Nogle gange underskrev han egenhændigt, andre gange benyttede han et navnestempel.

Aftegning af afgiftsseglet, så vidt det kan rekonstrueres ud fra undersøgte dokumenter. Da der anvendtes 8 forskellige seglstamper, må man regne med visse mindre variationer. Seglet måler ca. 21 mm i højden.

Seglet forestillede det lille rigsvåben ”med de 3 løver udi”, hvortil var føjet årstallet 1657. Ifølge forordningen skulle årstallet og papiret udskiftes hvert år til sikring af, at afgiftsberigtigelsen fandt sted i tilknytning til dokumentets udstedelse, men i praksis blev dette ikke gennemført.

Til stemplingen benyttedes først 4 stempeljern, som ”pitserstikker” (seglstikker) Christopher Weitz fremstillede til en pris af 2½ rd stykket, men allerede i september 1657 fik han betaling for at levere 4 stempler mere. Stemplingen foregik på et kammer, som indrettedes i kancellibygningen over for Københavns slot.

Ikrafttrædelse og ophør

Den nye stempelafgift skulle træde i kraft i begge kongerigerne Danmark og Norge, regnet fra forordningens offentliggørelse, og derefter fortsætte, så længe krigen varede. Den 30. juli 1657 afsendtes forordningen med følgebrev, og i løbet af august blev forordningen offentliggjort rundt omkring i Danmark, og vel med nogen forsinkelse også i Norge. Af praktiske grunde måtte man imidlertid afvente, at det seglede papir, eller det stemplede papir, som det også kaldtes, blev fremstillet. Peder Reedtz modtog sin kongelige forholdsordre fra Frederik III ligeledes den 30. juli 1657, hvor han fik besked på at forordne en person til det praktiske, og derefter gik Thomas Thomassen i gang med arbejdet den 3. august 1657. Fra samme tidspunkt begyndte salget i København samt leverancerne til centraladministrationen. Hvornår leverancerne til provinsen begyndte, vides ikke med sikkerhed, men to kancellibud rejste rundt med stempelpapir til de nærmeste len, og slotsskriverne i andre len på Sjælland, Lolland og Fyn fik papiret tilsendt med posten i december 1657. Derpå fulgte 9. januar 1658 en rundskrivelse til de pågældende lensmænd om at bekendtgøre forhandlingen af stempelpapiret. Samtidig gjorde man opmærksom på, at papiret var gyldigt, selv om det var stemplet med årstallet 1657. På det tidspunkt havde svenske tropper imidlertid for længst besat Jylland, så posten kunne kun forsyne lenene øst for Lillebælt. Her nåede man dog at tage papiret i brug. Desuden fik man afsendt to leverancer til henholdsvis Aggershus (Kristiania) og Bergen i Norge.

I det nye år fortsatte de svenske tropper fremrykningen mod øst, og i februar

1658 må Danmark underkaste sig den fredsaftale, som betød tabet af landsdelene øst for Øresund. På det tidspunkt var stempelafgiften stort set begrænset til København, og den situation fortsatte, da krigen blev genoptaget. Med hjælp udefra blev landet imidlertid langsomt befriet, og i starten af 1660 begyndte man atter at sende forsyninger af stemplet papir til provinsen. I maj 1660 indtrådte den endelige fred, og man skulle da forvente, at afgiften bortfaldt. Men den vedblev, ligesom det var tilfældet med de andre afgifter i skattebuketten af 1657, for der var hårdt brug for indtægterne. I realiteten afventede man, hvad der besluttedes på det stændermøde, som indledtes i september 1660 i København.

På stændermødet spillede borgerstanden ud med at placere ansvaret for nederlaget hos adelen, der kom under pres for at afgive sine privilegier. Som bekendt udfyldte kongen det tomrum, der opstod i spillet om magten, og resultatet blev enevældens indførelse.

Undervejs i den proces fulgte også forskellige udspil om, hvordan den finansielle situation skulle løses, og hvordan byrderne skulle fordeles. Her greb kongen ligeledes ind og udnyttede udspillene til at få en ny skattelovgivning på plads, hvor formålet først og fremmest var at skaffe staten solide indtægter. På den

baggrund udstedtes 1. oktober 1660 en forordning om stemplet papir til afløsning af bestemmelserne fra 1657, og dermed introduceredes en ny serie stempel-papir. Det betød, at Thomas Thomassens forvaltning ophørte, og at en ny forvalter over stempelpapiret tiltrådte

Indtægter

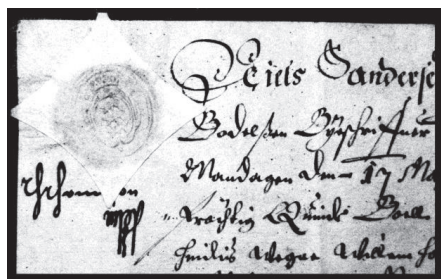
Thomas Thomassens regnskaber over den første serie stempelpapir 1657-1660 er bevaret. Regnskaberne, som er opdelt på tre perioder, 1657-58, 1659 og 1660, består af et kombineret penge- og materialeregnskab, hvor materialerne omfatter fremstilling og forbrug af papir, pergament og oblater.

Det fremgår af regnskaberne, at han havde en samlet indtægt på godt 3.050 rd fra salget i København, hvortil kom 80 rd trukket ved veksel på de norske indtægter. Indtægten af stempelpapiret hos centralforvaltningen og hos de lokale forhandlere i provinsen videregibet ikke til Thomas Thomassen og fremgår derfor ikke af regnskabet, ligesom indtægten på 80 rd fra Norge er højst ufuldstændig. Men vi ved ud fra hans regnskaber, at der netto blev leveret papir for omkring 850 rd til lokal forhandling i Danmark, samt 1.400 rd til Norge. Eftersom en stor del af papiret må formodes at være

	København	Provinsen	Danmark i alt	Norge
1657	1.400 rd	100 rd	1.500 rd	100 rd
1658	930 rd	270 rd	1.200 rd	300 rd
1659	130 rd	20 rd	150 rd	300 rd
1660	590 rd	60 rd	650 rd	300 rd
Sum	3.050 rd	450 rd	3.500 rd	1.000 rd

Tabel 1: Anslået indtægt af stempelafgiften 1657-1660.

gået tabt under krigen som usolgt, er der næppe indkommet mere end ca. 450 rd hos de lokale forhandlere i Danmark og ca. 1.000 rd i Norge. I runde tal må vi altså regne med en indtægt på 3.500 rd i Danmark. En opgørelse på årsbasis er forbundet med større usikkerhed, men i tabel 1er gjort et forsøg. Som det fremgår, fordelte indtægten i Danmark sig med omkring 1.500 rd i 1657, 1.200 rd i 1658, 150 rd i 1659 og 650 rd i 1660. Det var småbeløb i forhold til andre skatter og afgifter, og resultatet blev da også, at afgiften forhøjedes betydeligt ved forordningen af 1660.

Udsnit af dokument med afgiftssegel. Man ser seglet på en firkantet papiroblat med indadbuede sider, og nedenunder har Thomas Thomassen håndskrevet sin signatur, Th. Thomason, efterfulgt af mpp (latin for manu propria, dvs. med egen hånd). I sine regnskaber underskrev han sig Thommis Thommison, som i de fleste nyere værker er moderniseret til Thomas Thomassen.

Papir, pergament og oblater

Regnskaberne giver mulighed for at gå lidt i dybden med de fremstillede mængder af stemplet papir og pergament. Men først lidt om de anvendte enheder i regnskaberne. Papir, hvor de rå ark var blevet beskåret, opgjorde man i datiden i antal

ris á 20 bøger á 24 ark, mens pergament blot taltes i antal breve. Af et stykke skind fremstilledes 1-2 breve. Et ark papir målte omkring 41 x 62 cm, og i foldet tilstand rummede det fire sider. Da afgiften for et sådan helt ark papir var 8 sk, og da afgiften for halvark og kvartark var fastsat proportionalt med prisen for et helark, oplyser regnskaberne ikke om fordelingen på helark, halvark og kvartark, men omregner alt til helark, bøger og ris, da det på simpel vis udtrykker værdien af fremstillede mængder, leverancer og beholdninger. Tallene herfor er anført i tabel 2, hvor bøger, ris og ark for overskuelighedens skyld er omregnet til antal helark.

Tabellen viser tal for både officelt papir og pergament, som solgtes stemplet og ubeskrevet, samt privat papir og pergament, som var færdige dokumenter indsendt af folk til efterstempling, hvis de ikke lige havde officielt papir og pergament ved hånden.

Som det kan udledes af tabellen, spillede pergament kun en ubetydelig rolle, og det samme gjaldt efterstempling. Størsteparten af indtægterne stammede fra det stemplede officielle papir, som blev fremstillet i store oplag i årene 1657 og 1658. Til gengæld fremstilledes næsten intet i 1659 og 1660, hvor man i stedet brugte af de tidligere års oplag. Thomas Thomassen sluttede sit regnskab pr. 1. november 1660, og på det tidspunkt var halvdelen af oplaget af det stemplede papir stadig tilbage.

Dette restoplæg afleveredes i henhold til en kongelig ordre af 8. oktober 1660 til to andre renteskrivere i Rentekammeret, hvor det fik en fremtidig anvendelse som kladdepapir, idet alt gammelt og ubrugt stempelepapir og stemplet pergament blev

	Antal helark officielt papir	Antal helark privat papir	Værdi i rigsdaler af stemplet papir	Antal officielle pergaments- breve	Antal private pergaments- breve	Værdi i rigsdaler af stemplet pergament
Fremstillet 1657	64.332	-	5.361:00	46	-	46:00
Fremstillet 1658	51.900	-	4.325:00	3	-	-
Solgt i Kbh. 1657	16.237	324	1.380:08	7	20	27:00
Solgt i Kbh. 1658	9.627	1.121 ½	895:68	7	30	37:00
Til centraladm.	196	-	16:32	-	-	-
Til lokaladm.	11.917	-	993:08	-	-	-
Til Norge	16.836	-	1.403:00	-	-	-
Restoplæg ultimo 1658	61.419	-	5.118:24	2	-	2:00
Fremstillet 1659	-	-	-	40	-	40:00
Solgt i Kbh. 1659	848	178 ¾	85:54	41	-	41:00
Til lokaladm.	5	-	0:40	-	-	-
Restoplæg ultimo 1659	60.566	-	5.047:16	1	-	1:00
Fremstillet 1660	37	-	3:08	53	-	53:00
Solgt i Kbh. 1660	5.564 ¾	736 ¾	525:12	53	10	63:00
Til lokaladm.	960	-	80:00	-	-	-
Retur fra lokaladm.	2.938	-	244:80	5	-	5:00
Restoplæg afleveret	57.016 ¾	-	4.751:34	6	-	6:00
Sum 1657-1660:						
Fremstillet	116.269	-	9.689:08	142	-	142:00
Solgt i Kbh.	32.276 ¾	2.361	2.886:46	108	60	168:00
Til centraladm.	196	-	16:32	1	-	1:00
Til lokaladm. netto	9.944	-	828:64	15	-	15:00
Til Norge	16.836	-	1.403:00	12	-	12:00

Tabel 2: Fremstilling og forbrug af stemplet papir og pergament 1657-1660.

ugyldigt, da den nye serie stempelpapir introduceredes med forordningen af 1. oktober 1660.

Ligeledes skulle også restbeholdningerne ved lokaladministrationen indsendes, for så vidt som papiret ikke var bortkommet under krigen.

Som det fremgår af tabellen, udgjorde Thomas Thomassens kontante salg i København 2.886 rd og 46 sk for stempelpapir samt 168 rd for stemplet perga-

ment, idet indtægten på 80 rd fra Norge er udeladt af tabellen. Med hensyn til stempelafgiften udenfor København angiver tabellen de leverancer, der fremsendes til centraladministrationen samt til lokaladministrationen i Danmark og Norge. Det er ud fra disse tal, at vi kan anslå den samlede indtægt af stempelafgiften.

Under Thomas Thomassens forvaltning indbragte stempelafgiften i Dan-

	Købt	Forbrugt	Restoplæg ultimo året
1657	268.700 stk	144.700 stk	124.700 stk
1658	100.000 stk	195.000 stk	29.000 stk
1659	-	600 stk	28.400 stk
1660	-	400 stk	28.000 stk
Sum	368.700 stk	340.700 stk	

Tabel 3: Papiroblater anvendt til stempelafgiften 1657-1660.

mark som nævnt omkring 3.500 rd. Heraf stammede omkring 180 rd fra stemplet pergament, mens resten kan omregnes til at stamme fra omkring 39.840 helark stempelpapir.

Det faktiske antal stykker stempelpapir, som kom i omløb ved salg, var dog noget større, da der i tallet indgår halvark og kvartark omregnet til helark. Et forhold gør dog, at vi kan komme antallet af stykker stempelpapir lidt nærmere. Til hver stempling anvendtes nemlig en papiroblat, og antallet er bogført i regnskaberne som anført i tabel 3.

Til stempling af alt det fremstillede officielle papir og pergament, samt til efterstempling af privat papir og pergament, anvendtes i alt 340.700 oblater.

Så mange dokumenter blev altså stemplet. Fraregnes 202 oblater til pergament, bliver der 340.498 oblater tilbage til stempling af oplaget på 116.269 helark officielt papir og 2.361 helark privat papir.

Til et helark er altså i gennemsnit anvendt 2,87 oblater, så halvark og især kvartark har altså udgjort forholdsvis stor andel af stemplingerne. Det anslåede antal på 39.840 solgte helark i Danmark svarer altså til op i mod 115.000 stykker stempelpapir, hvis fordelingen af solgt papir svarer nogenlunde til fordelingen af fremstillet papir.

Udgifter og aflønning

Endelig er der udgiftposterne i penge-regnskabet, som det kan være interessant at analysere. Afrundet til hele rigsdalere beløb Thomas Thomassens samlede pengeindtægter sig til 3.134 rd iberegnet den norske veksler. Heraf gik 1.469 rd til indkøb af papir, pergament og oblater samt til andre fremstillingsomkostninger, mens lønninger til personale udgjorde 583 rd. Resten, 1.082 rd, var det egentlige overskud, som staten kunne bruge til andre formål.

Selv om der henlå en del ubrugt papir tilbage til andre formål, og selv om der også var indtægt af stempelafgiften hos de lokale forhandlere i Danmark og Norge, så var det et ringe overskud. Men man havde fået introduceret afgiften, og vejen videre frem blev at forhøje afgiftssatserne.

Lønudgiften, som helt nøjagtig var på 583:32 rd, kom fortrinsvis Thomas Thomassen til gode. Han havde i forvejen sit faste arbejde som renteskriver, og for også at overkomme forvaltningen af stempelpapiret, måtte han ansætte to tjenere til at hjælpe sig. Peder Reedtz gav tilsagn om, at han derfor måtte lønnes med 200 rd årligt. Desuden fik han hjælp af fire andre renteskrivere, Laurits Justsen, Samuel Biener, Hans Jacobsen og Peder Christensen, som hver skulle have

Stempelpapirforvalter Thomas Thomassen signatur som den fremtræder, når den blev stemplet på dokumentet med sværtestempel. Da der blev fremstillet over 340.000 dokumenter, er det forståeligt, at den håndskrevne underskrift af og til blev afløst af et sværtestempel.

50 rd årligt. Den samlede lønudgift kom derved op på 400 rd om året. Imidlertid faldt indtægterne brat i løbet af 1658, og det samme gjaldt arbejdsbyrden, så i den første regnskabsperiode på 1 år og knap 5 måneder fik personalet kun fuld løn i det første år, mens det i resten af tiden måtte nøjes med halv løn. Det gav en samlet udgift på 483:32 rd, som Thomas Thomassen bogførte i sit "Regnskab for det stemplede papir fra den 3. august 1657 det først er begyndt og til ultimo december 1658". For 1659 undlod han helt at anføre nogen lønudgift, mens han i sit sidste regnskab for perioden fra 1. januar 1660 til 1. november 1660 anførte sammenlagt 100 rd, som han formodede at måtte nyde for 1659 og 1660. Dermed var det i realiteten op til revisionen at afgøre sagen. Revisionen af regnskaber henhørte under Rentekammeret, så regnskaberne blev afleveret til en kollega, renteskriver Jørgen Hansen Riber. Han kontrollerede sammentællingerne og sammenholdt posterne med bilag og beviser, hvorefter revisionen gik videre til Rentekamme-

rets ledelse. Det blev dog ikke til nogen anmærkninger af betydning, og han fik kvittering for sine tre regnskaber i 1659, 1660 og 1662.

Afslutning

Med denne regnskabsaflæggelse ophørte første fase af stempelafgiftens historie. Det videre forløb, som indledtes med stempelpapirforordningen af 1.10.1660, stod i enevældens tegn. Stempelafgiften blev underlagt en ny forvaltning, og kort efter blev hele centraladministrationen reorganiseret. Rentekammeret, som bestyrede statsfinanserne, herunder stempelafgiften, ophøjedes til et selvstændigt ministerium under navn af Skattekammeret. Rentemester Peder Reedtz forfremmedes til kansler og leder af Danske Kancelli, hvor Rentekammeret hidtil havde hørt under. Han fik derfor ikke ret meget mere med stempelafgiften og statsfinansernes bestyrelse at gøre. Derimod fortsatte renteskriver Thomas Thomassen sin karriere i det nye Skattekammer, hvor han fik et vigtigt embede som kassেমester i 1661.

Kilder

Thomas Thomassens regnskaber findes på Rigsarkivet, regnskaber 1559-1660, stempelpapirregnskaber, pk. 5: 1657-1660. Forordningen af 21.7.1657 er trykt i Corpus Constitutionum Daniae, Forordninger, recesser og andre kongelige breve VI, udg. af V. A. Secher, Kbh. 1918, s. 326ff. De kongelige ordrer af 30.7.1657, 9.1.1658 og 8.10.1660 findes refereret i Kancelliets brevbøger 1657-1660, udg. af

Rigsarkivet v. Ole Degn, Kbh. 2002-2005, hvor forordningen af 21.7.1657 også er gengivet. De afbildede dokumenter med segl stammer fra Rigsarkivet, sjællandske toldregnskaber 1624-71, pk. 162, Nykøbing S, acciseregnskab 1656-58. Seglet til stempelpapiret er tidligere beskrevet af denne artikels forfatter og afbildet i The Posthorn, Journal of the Scandinavian Collectors Club, vol. 60 no. 2, USA 2003, s. 11. Seglet er også afbildet i Ole Degn: Seglet og tryk papir, Zise 2005, s. 31, samt Claus Rafner: Embedsseglene inden for

told- og skattevæsenet ca. 1650-1750, Zise 2006, s. 57. Om stempelafgiftens ældste historie henvises i øvrigt til Carl Christiansen: Bidrag til dansk statshusholdningshistorie under de to første enevoldskonger I, Kbh. 1908, s. 429ff, samt Claus Rafner: Enevælde og skattefinansieret stat 1660-1818, Dansk Skattehistorie IV, udgivet af Told- og Skattehistorisk Selskab, Kbh. 2008, s. 73ff og s. 135ff.

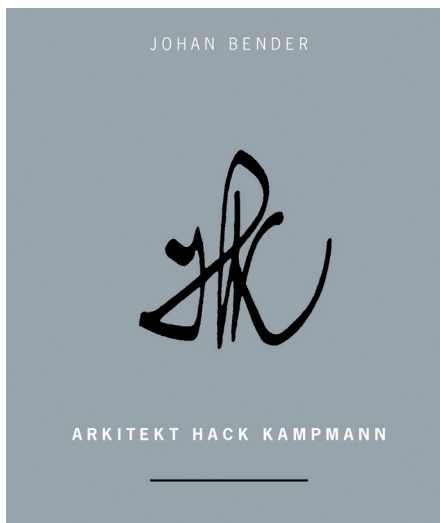
Arkitekt Hack Kampmann

Henrik Fode

Det er et kæmpeværk, Johan Bender præsenterede en decemberdag på Kunstmuseet Aros. Det var adskillige års arbejde, der her blev fremlagt i en bog i stort format, trykt på kraftigt papir og på næsten 600 sider. Det betød, at de tilstedeværende blev begavet med en bog på næsten 2,5 kg. Den er fint indbundet med et gråt omslag, der prydes af Hack Kampmanns signatur, sådan som den kendes på adskillige tegninger, der i dag i et betydeligt antal er bevaret på Charlottenborg.

Forfatteren har gennem mange år været lektor i historie på Aarhus Katedralskole, der i 1903 fik en tilbygning af ja, netop Hack Kampmann. Han havde forinden "indåndet" duften af den store arkitekt som ung student, der ofte besøgte Statsbiblioteket, der dengang endnu lå på Bispetofte i Aarhus. Også det hus var et resultat af samme arkitekt, der endog havde kaldt det for et kulturrens "smykkeskrin". Johan Bender har så at sige på den måde gennem et langt liv været tæt knyttet til arkitekten og hans interesse for samme var derfor konstant voksende. Efter pensioneringen blev der tid til studier, og resultatet blev snart den ene bog, snart en anden med en foreløbig kulmination i 2009 med en bog om den store lokalt skelsættende Landsudstilling i Aarhus i 1909. Her havde Hack Kampmanns fingeraftryk igen været meget tydelige.

Interessen blev skærpet endnu engang for arkitekten. Johan Bender blev nysgerrig og begyndte systematisk at samle stof

om arkitekten, der i 1892, 36 år gammel, blev udnævnt til kgl. bygningsinspektør for Nørrejylland med adresse i Aarhus. Han afløste V. Th. Walther (1819-1898), der havde varetaget opgaven gennem 30 år og som var karakteristisk ved brug af røde hårdtbrændte mursten opført i en norditaliensk historicistisk inspireret murstensarkitektur. Han havde haft opgaven med at rejse byens dengang moderne toldkammerbygning ved havnen i 1869 og som på flere måder blev model for en række nye provinstoldkammer under den tidlige industrialisme. Som kgl. bygningsinspektør var en af hovedopgaverne at bistå staten med ikke blot nybyggerier, men også med restaurering og vedligeholdelse af statslige ejendomme i inspektoratets område.

Toldkammeret i Aarhus bygget efter tegninger af arkitekt Hack Kampmann i 1897.

Foto: Told- og Skattemuseet.

Det var store opgaver, der ventede på Hack Kampmann. Tiden var præget af økonomisk vækst og i byerne var industrialismens gennembrud tydeligt overalt lige fra små baggårdsindustrier til nyopførte fabrikker. I Aarhus plagede erhvervslivet myndighederne om at få et nyt toldkammer til erstatning for Walthers, der nu var blevet for lille, og så var der ikke plads til et frilager, som det blev forklaret i den officielle henvendelse. Økonomien blomstrede i årene frem mod 1900 og ikke blot staten, men også private bygherrer ville demonstrere deres evner som entreprenører. For en dygtig arkitekt lå fremtiden åben.

Der blev brug for en mand som Hack Kampmann, der fik masser af opgaver lige fra den spinkle start med opførelsen af et provinsarkiv i Viborg og helt frem

til snart sagt efter arkitektens død, da noget af det sidste blev indviet: Københavns store politigård og den betydeligt mindre bygning i Ebeltøft: Toldkammeret. Da havde arkitekturen svinget endnu engang. Nu var det klassicistiske stiltræk, der prægede bygningerne, mens historicisme og jugend dominerede årene i Aarhus, der varede frem til 1908, da en professorudnævnelse var så vigtig, at adressen måtte blive København og en opgivelse af bopælen i villaen ved Bugten: Villa Kampen.

Johan Bender har været rundt om Hack Kampmanns liv. Meget har den kgl. Bygningsinspektør ikke efterladt om sig selv, og kun ganske få interviews har han givet. Bender har derfor ladet bygningerne tale for sig selv og kun få gange har han fundet spor af, at Hack Kampmann selv har

kommenteret et projekt. Til gengæld havde Hack Kampmann betydelige evner som tegner, ligesom han var i stand til at lave meget fine gengivelser af bygninger og landskaber med vandfarver. Adskillige af disse er bevaret og benyttes flittigt som baggrund for Benders fremstilling.

Hack Kampmann byggede alt. Det mindste var måske et badehus til baronen på Kalø, mens det største projekt blev til sammen med en søn, Christian Kampmann. Den nævnte politigård i København.

Midt imellem var der private villaer, Marselisborg slot, posthuse, toldkamre, det nævnte statsbibliotek, Aarhus Teater og meget mere. For forfatteren er det tydeligt, at han naturligvis ikke har fået alt med. Det er Hack Kampmanns liv og aktivitet i Aarhus, der dominerer og her er det måske ydermere Aarhus Toldkammer, Marselisborg Slot og Statsbiblio-

tekets bygning, der har fået den største omtale. Det er tydeligt, at det er anlæg, som forfatteren sætter højt, endog meget højt, hvorfor endog helt små detaljer følges til dørs. Selv om undertegnede også har levet det meste af sit liv under et tag, udtænkt af Hack Kampmann, først Randers Statsskole siden Statsbibliotekets bygning, der var blevet adresse for Erhvervsarkivet, så er det Hack Kampmanns opgaver for toldvæsenet, der her skal kommenteres.

Bag i bogen har forfatteren bragt en tidslinje, hvor han præsenterer Hack Kampmanns opgaver en smule usystematisk, for snart er det opførelsesår eller rejsegilde, snart indvielse og måske ibrugtagelse. For toldvæsenet bliver det i perioden til "ti jyske toldkamre", som en overskrift lyder (s. 171):

1897 Aarhus Toldkammer

1902 Aalborg Toldkammer

*Horsens Toldkammer. Fotografiet er fra 1911, hvor huset netop var blevet bygget.
Foto: Told- og Skattemuseet.*

1907 Skagen Toldkammer
 1909 Viborg Toldkammer
 1911 Horsens Toldkammer
 1915 Frederikshavn Toldkammer
 1915 Hjørring Toldkammer
 1920 Silkeborg Toldkammer
 1921 Ebeltoft Toldkammer

Og så mener forfatteren også, at Hack Kampmann byggede i Randers, hvorefter hans samlede produktion af toldkamre nåede de 10. Toldkammeret i Randers er imidlertid opført af den allerede nævnte kgl. bygningsinspektør V. Th. Walther i 1879/80 til erstatning for en ældre toldkammerbygning ved havnen fra 1834. Hack Kampmanns store "monument" i byen er Randers Statsskole opført i klassisk stil med græske søjler i skolegården,

mens den aktuelle bygning for Skat er overtaget fra FDB.

Det er tydeligt, at ikke alle bygninger har haft forfatterens interesse. Det er alene toldkammeret i Aarhus, der får den helt store beskrivelse. Det er sådan set lidt ærgerligt, for ved blot at følge rækken af toldkamre, får den interesserede et tydeligt indtryk af det paradigmeskift, arkitekturen gennemgår over "jugend" til "klassicisme" for at udtrykke det enkelt. De ti jyske toldkamre får kun 1½ side med et foto af Aalborg Toldkammer og ingen henvisninger til Ole Degns artikelserie i Zise 2008-2013 om de 9 toldkammerbygninger.

For en moderne tid er det også tankevækkende at konstatere, at arkitekten begynder forfra hver gang. Det er nye løs-

Kampmanns Toldkammer i Frederikshavn blev bygget i 1915. Her ses det i vinterdragt i januar 2015, hvor ATP har overtaget bygningen. Foto: Hans Munk Pedersen.

ninger, der vælges. Selv forskellen mellem Aarhus og Aalborg er så stor, at ikke mange af løsningerne fra det første toldkammerprojekt er genbrugt. Det er et perspektiv, som forfatteren har haft et blik for. Selv om et toldkammer havde en række fastlagte funktioner så er de alle opført i en uensartet stil. I et vist omfang kan forklaringen være den, at omgivelserne var forskellige med den meget besværlige og næsten trekantede grund i Aarhus som et eksempel herpå. Men, og det fremfører forfatteren: Hack Kampmann var meget opmærksom på de jævnlige tilpasninger i arkitekturen på hans tid – ”han tog bestik af kursændringerne og tilpassede dem til sine egne formål”. Johan Bender fortsætter med at konstatere, at det var muligt bl.a. fordi toldvæsenet var så tilpas decentraliseret, at de enkelte bygherrer kunne have individuelle ønsker til deres huse, hvilket skabte forskellige udgaver fra by til by. Det er et interessant ræsonnement, men det er nok tvivlsomt om det kan holde for en dyberegående undersøgelse.

Og, en sådan er netop på vej. Told- og Skattehistorisk Selskab er på vej med en større femstilling af toldvæsenets bygningshistorie, hvor netop sådanne spørgsmål vil stå centralt. Det er opfattelsen, at nok var der tale om en vis decentral struktur i etaten, men på den anden side blev økonomi og bevillinger styret håndfast fra Finansministeriet, ligesom også tegninger nøje blev gransket. Var der noget overflødigt, der kunne slettes? En sådan sletning af overflødigt ”pynt” blev bl.a. Ebeltoft Toldkammer genstand for. Det er tydeligt, at toldetatens bygningshistorie ikke har stået forfatteren nær med en enkelt undtagelse: Aarhus Toldkammer, der har fået en omfattende beskrivelse.

Der kan læses om, hvordan bygningen

oprindelig var opført med gasbelysning og med opvarmning fra dampkedler i kælderen samt at der på frilageret, der var et ønske fra byens erhvervsliv, var indlagt brandslanger. Til beskrivelsen er der indføjet adskillige tegninger, skitser og helt aktuelle flotte nyoptagelser, der her dokumenterer arkitektens mange finurlige løsninger, der demonstrerer, at til det byggeri blev der bevillet med rund hånd, så der blev plads til adskillige sandstensrelieffer og et stort kongemonogram på indgangsportalens overligger, ligesom eksempelvis en skorsten ikke blot blev opmuret af ensfarvede røde hårdtbrændte mursten, men med farvede og glaserede sten, der skabte et helt lille kunstværk her øverst over det trekantede bygningsanlæg. Ærgerligt er det derfor, at forfatteren ikke har sammenholdt de senere toldkammerbygningers udstyr med dette prægtige bygningsværk. Et særtræk for bygningsinspektøren var det også, at han overholdt de udstukne budgetter. Det gjorde han også i Aarhus!

Konkluderende må det nødvendigvis fastslås, at selvfølgelig kan ikke alt medtages. Bogen er blevet stor, endog meget stor allerede, og hertil kommer at arkitekten var endog meget produktiv, hvorfor forfatteren nødvendigvis har måttet foretage en betydelig udvælgelse i sit stof. Det har han selvfølgelig ret til, og resultatet er næsten naturligt blevet, at Hack Kampmanns indsats i netop Aarhus har fået en betydelig overvægt. Aktiviteterne uden for denne jyske hovedstad optræder næsten som en tilføjelse af pligt.

Hack Kampmann har selvfølgelig ikke alene stået for alt. Han var ikke mindst tæt knyttet til kunstneren Karl Hansen Reistrup, der i høj grad bidrog til udsmykningen af f.eks. Aarhus Teater, Stats-

Kampmanns toldkammer i Aalborg bygget 1902. Foto: Told- og Skattemuseet.

biblioteket og mange andre projekter. Rundt om i de mange bygninger blev der benyttet håndtag, fodspark og dekorative detaljer som dørhåndtag, der ikke blot var indkøbt hos den nærmeste jernhandler, men skabt til den konkrete opgave måske i form af en delfin. Det gørtlerfirma eksisterer endnu, og her kunne forfatteren måske have fået en helt ny oplevelse ved at studere dennes tegninger og høre om produktionsmetoder. Firmaet leverer fortsat "reservedele" til Hack Kampmanns bygninger.

Endelig slutter forfatteren af med en litteraturliste. Den er fornem og medtager stort som småt, men desværre ikke uden fejl. Undertegnede kan derfor konstatere, at han allerede i 1989 (s. 574) udgav et bind af Dansk Toldhistorie, der bl.a. omhandlede opførelsen og baggrunden for netop Aarhous Toldkammer.

Når det er sagt står det tilbage at konstatere, at Johan Bender i samarbejde med Claus Dalbys fine fotografier har skabt en

coffee table bog om Hack Kampmann, som mange år frem vil blive stående. Ingen vover vel foreløbig tage emnet op igen i dets fulde udstrækning. Alligevel vil der være plads til detaljestudier, der gerne måtte udføres af en kunsthistoriker, arkitekt, ingeniør eller måske kunstner. Hack Kampmanns arbejder er så komplicerede, at næppe nogen er i stand til at overskue alt, for han var foregangsmand på mange områder, også på varmesystemer, facade-dekoration og meget mere.

I kolofonen anfører udgiverne, at alle rettigheder til illustrationer forbeholdes. Det er dog at gå lovlig vidt, da adskillige af illustrationerne er hentet fra offentlige samlinger. Claus Dalbys fotografier tilhører naturligvis ham, og gengivelser heraf skal respekteres.

Johan Bender: Arkitekt Hack Kampmann. Forlaget Klematis, Risskov 2014. 591 s. ill. litt. kr. 499,95,-

Generalforsamling

Told- og Skattehistorisk Selskab indkalder herved til generalforsamling **onsdag den 22. april 2015, kl 16.00** i kantinen i Skat, Østbanegade 123, 2100 København Ø, med følgende dagsorden:

1. Valg af dirigent
2. Beretning om virksomheden 1. januar - 31. december 2014
3. Indkomne forslag
4. Regnskab 1. januar - 31. december 2014
5. Valg af bestyrelsesmedlemmer m.v.
 - a. redaktør
 - b. 3 bestyrelsesmedlemmer
 - c. 2 bestyrelsessuppleanter
 - d. 2 revisorer
 - e. en revisorsuppleant
6. Fastsættelse af kontingent for 2016
7. Eventuelt

Bestyrelsen

zise

Indholdsfortegnelse

Hans Munk Pedersen:

Indledning s. 87

David Burmeister Kaaring:

Hendrick Vrooms Helsingørbilleder s. 88

Mogens Jensen:

Seks generationer af
toldere i Helsingør s. 97

Claus Rafner:

Stempelafgiften 1657-1660 s. 112

Henrik Fode:

Anmeldelse af Johan Benders bog:
Arkitekt Hack Kampmann s. 121